म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

सन

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचें नांव

नाटक

प्रस्तावना.

सन १८८७ च्या आक्टोबर महिन्यांतील केसरीचे अंकांतील 'कुळ्च्या किंवा घोकंपट्टी' हा विषय वाचल्या पासून माझ्या मनांत या विषयावर एक नाटक भाग रचावा असें आलें; परंतु गद्यात्मक भाग रचिल्यानें तो सांप्रत लोकाभिरुचीस पात्र होणार नाहीं असें निदान माझ्या अल्पमतीस वाटल्या वरून, हा गद्यपद्यात्मक भाग मी रचिला आहे. तरी हंसक्षीर न्यायानें विद्वज्जन यास मान्य करून घेतील अशी मी आशा करितों.

सदर पुस्तक हें सांप्रत शिक्षण पद्धतीस अनुलक्षून आहे हें त्याच्या नांवावरून व्यक्तच होत आहे. स्त्रीशिक्षणापासून काय काय भयंकर परिणाम होतात, ह्यांचें दिग्दर्शन, रा. रा. ना० बा० कानिटकर यांनीं आपल्या "तरुणी शिक्षण नाटिका" नामक पुस्तकांत यथातथ्य केलेंच आहे; ह्मणून तत्संबंधानें येथें विशेष लिहीत नाहीं. तरी तदंगभूत असलेलें मद्यपान व त्यापासून होणारे दुष्परिणाम ह्यांचें या पुस्तकांत प्रसंगोपात् विवेचन केलें आहे. स्त्रीशिक्षण संबंधानेंही थोडासा भाग प्रदर्शित केला आहे; बाकी सर्व भाग पुरुष व्यक्तींस अनुसरून आहे.

आतां या पुस्तकाच्या संबंधानें शेवटीं इतकेंच सांगणें आहे कीं, सदर भाग कोणासही उद्देशून लिहिलेला नाहीं. यथास्थित्यनुरुप शक्त्यनुसार रचिला आहे.

भिंवडी, जुलई सन १८९०

पु. कर्ता.

आधुनिक शिक्षण विपाक नाटक.

पात्रें

सूत्रधार .... नाटकाचार्य

नटी .... त्याची स्त्री.

मोरशास्त्री .... पुण्यांतील एक गृहस्थ

सरस्वतीबाई ....त्याची स्त्री.

शंकरराव .... मोरशास्त्र्यांचा पुत्र व आधुनिक विद्वान

पार्वतीबाई .... " ची स्त्री.

गजाननराव
भास्करराव
लक्ष्मणराव
रामराव } .... चे स्नेही.

वासुदेव
सदाशीव
मालोजी
मारुती. } .... विद्यार्थी

कावेरी.... ....एक हायर एज्युकेटेड स्त्री.

रामकृष्ण .... ,, चा नवरा.

गोपाळराव,
गंगाधर,
हेमचंद्र } .... चे उपपति.

बाबासाहेब .... एक दारुबाज गृहस्थ.

बळवंतराव .... ,, चे पुत्र.

रावसाहेब
काकासाहेब
भाऊसाहेब } .... ,, चे स्नेही.

विनायकराव .... कल्याणकर एक विद्यार्थी.
वामनराव .... ,, चा मित्र.
शिवाय विद्यार्थी, गाडीवाला, देशमुख, चाकर, बापू, चिमणी वगैरे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
१२...

श्री शंकर.

संगीत

आधुनिक शिक्षण विपाक नाटक.

———>oo*oo<———

अंक १ ला

मंगलाचरण

सूत्रधार— (प्रवेश करून)

पद (सांबसुरा भरणा या० चा०)

शिव गिरिजारमणा ॥ आधीं वंदन तव चरणा ॥
विघ्न नगा जो वज्रचि केवळ ॥ चिंतुनि मग श्री सिंदुरवदना ॥
सत्कविंची माला ॥ स्तविली बुध हो मान्य मला ॥
त्या बलवंताला ॥ नमुनी रचितों कवनाला ॥
तृप्त कराया विबुधांचें मन ॥ करितों संतर्पण ह्या सुमनां ॥ शि० ॥

पद (साध्य नसे या० चा०)

शंकर सौख्यद हो ॥ तुह्मां तो ॥ गौरीवर हर विश्वनियंता ॥ शं० ॥
भार जटेचा शीर्षीं दिसतो ॥ गंगौघाचा थाट पहा तो ॥
ऐसा शशिशेखर तो ॥ शोभे त्रैलोक्याचा धाता ॥ शं० ॥
कंठीं नरमुंडांची माळा ॥ त्यावरि पन्नग करित झळाळा ॥
त्याचा तिसरा डोळा ॥ जाळी अरिला बघतां बघतां ॥ शं० ॥

इच्छित कार्यास विघ्नें येऊं नयेत, ह्मणून मीं परमेश्वराचें जें स्तवन केलें तें पुरें आहे.(इकडे तिकडे पाहून) बरें पण अद्याप प्रिया

कां बरें येत नाहीं. बहुतकरून ती कांहींतरी धामधुमीच्या गृह-कृत्यांत गुंतली असेल, तत्रापि मी तिला आतां इकडेसच घेऊन येतों. (जातो व नटीसहित सूत्रधार प्रवेश करितो.)

नटी.— (आनंदानें)

पद (झाली ज्याची या० चा०)

भासे जोत्स्ना रमणिय किती ही ॥
पति पत्न्यां जी सौख्या देई ॥ भा० ॥
कोमल कर तो पतिच्या हस्तीं ॥
घालुनि कैशा दिसती पाहीं ॥ भा० ॥
शृंगारादी चेष्टा करितीं ॥
उभयांचें मन तल्लिन होई ॥ भा० ॥
मंद मंद त्या गोष्टी बोलुनी ॥
कुरंगनयना मन तें मोही ॥ भा० ॥

सू०— वा, प्रिये शाबास ! खुप बहार केलीस.

(कामदाचे चाली०)

मधुर हें तुझें गान ऐकुनी ॥ थक जाहलों सत्य मन्मनीं ॥
(थांबून)
काय कारणास्तव इथें आलों ॥ होय विस्मृती मोह पावलों ॥

(विचार करून) हो, प्रिये मी आज या रंगभूमिकेवर प्रेक्षक जन समूहास अवलोकना योग्य असा एक नूतन प्रयोग करून दाखविणार आहें. परंतु त्यांत तुझें साह्य पाहिजे.

न०— (हात जोडून)

ठुंबरी (आज मज सहज या चा०)

काय मज सांगतसा प्रिय प्राण ॥ मृदुल सुमानें कां असे कु-प्रमाण ॥
इच्छित आपुल्या कार्या लागीं ॥ वेंचिन मम हा प्राण ॥ काय० ॥
अधिकाधिक तें काय कथूं मी ॥ त्वच्चरणांची आण ॥ काय० ॥

सू०— (तिला जवळ घेऊन प्रेमानें) बरें तर ऐक आतां. अलीकडे मुलें फारच अशक्त अशीं निपजतात याचें एक कारण, त्यांच्या आई बापांचें लहानपणीं लग्न; दुसरें— बाप अत्यंत वृद्ध असून पहिल्या पत्नीचा अभाव त्यामुळें दुसरी पत्नी, तीही सांप्रत काळांतलीच, तेव्हां पुढें तिजपासून जी संतती निपजणार ती अर्थात अशक्त. आतांच्या मन्वंतरांत क्वचित एखाद्या कुळांत एखादाच सशक्त असा पुरुष निपजतो; बाकी बहुतेक मंडळी कागदीज्वानच. तसेंच अलिकडल्या दुर्धर शिक्षणाचा पंथ आक्रमण करण्याची चमत्कारिक तऱ्हा—ह्मणजे मुलगा पांच वर्षांचा होतांच त्यास एका मोठ्या यष्टी धारक अशा पंतोजीच्या हाता खालीं विद्याभ्यासास ठेवून जेमतेम मराठी ३।४ पुस्तकें झालीं नाहींत, तोंच त्याला ती इंग्रजी ह्मणजे गोरे लोकांची भाषा शिकवितात; लहान मुलांच्या जिवाकडे न पाहतां त्यांवर आई बाप मोठमोठीं आभ्यासाचीं ओझीं लादतात. त्यामुळें तें लहान बिचारें अर्भक अगदीं गांगरून जातें, परंतु नाइलाजास्तव त्याला तसें करणें भाग पडतें. माझ्यामतें तर असे निष्ठुर आईबाप व्यर्थ आपल्या संततिरूप वेलाला जिवें मारितात.

न०— प्राणनाथ, राग न येईल तर माझें या संबंधीं कांहीं बोलणें आहे. आज्ञा व्हावी.

सू०— प्रिये, बोल बोल, जें कांहीं यथार्थ असेल तें बोलण्यास माझी कांहीं हरकत नाहीं.

न०— जर असा आभ्यास ते आईबाप आपल्या मुलांकडून न करिवतील तर त्या मुलांनीं आईबापांच्या मागें आपलीं पोटें कशीं भरावींत व संसाररूपी गाडा कसा ओढावा ? तशांतून हल्लीं इंग्रजी शिकल्याशिवाय तर तोडच नाहीं. कारण ज्यास इंग्रजी येत नाहीं तो नोकरीस नालायक आहे असा सरकारानें ठराव केला आहे. व ती बी. ये. कीं फी. ये. ची परीक्षा झाली असतांहि त्यांस १२ किंवा १५ रुपये पगार मिळावा. जास्त मिळूं नये; तेव्हां त्यांनीं

काय करावं बरं प्राणनाथ ?

सू०— मी त्या सर्व गोष्टी कबूल करितों. परंतु ही म्लेच्छ भाषा, फार गहन; तिचा आभ्यास मेहनतीनें केला पाहिजे. तथापि देश, काळ, मान, वगैरे गोष्टींकडे लक्ष्य देऊन मेहनत करणें हें सज्ञ पुरुषाचें काम आहे. परंतु तें कांहींच नाहीं, अहोरात्र पुस्तक व आपण या खेरीज या मंडळींनां कांहीं सुचत नाहीं. कोणी ह्मणतात, आह्मीं १० तास अभ्यास करितों. कोणी ह्मणतात, आह्मी १६ तास अभ्यास करितों; व कोणी ह्मणतात कीं, आह्मीं तर अहोरात्र डोळयांस डोळा सुद्धां लावीत नाहीं! याचा परिणाम तोंड तेजहीन, डोळे चार बोटें खोल गेलेले, शरीर वाऱ्याच्या झुळके बरोबर १७ गोलांच्या खाणारें इतकें मजबूत, व त्यावर क्षयाचा पुर्ण अंमल, असा होतो. (दुःखानें) अभ्यासाच्या संबंधानें स्वशरिराची इतकी नास धूस करणारे आपल्या या पुण्यांत व देशोदेशींही हजारों हजार सांपडतील! (दिर्घश्वास सोडतो.)

न०— (आठवलेंसें करून) हें खरं, या आपल्या पुण्यांत शनवार पेठेंत मोर शास्त्री घमंडे आहेतना? त्यांचा मुलगा तो शंकर?

सू०— कोणचा बुवा तो? (विचार करितो.)

न०— अहो तो? तळेगांवच्या माधवराव रेब्यांचा जांवई—

सू०— हं हं समजलों. मग?

न०— त्याची गुदस्तांच ती कसली मातृकेची कां फी. ये. ची परीक्षा झाली. पण हल्लीं वयानं किती आहे ह्मणाल तर माझ्या चिमणी येवढा; ह्मणजे सुमारें १७।१८ वर्षांचा आहे. बापडा अगदीं थकून गेला आहे. तरी अहोरात्र पुस्तक व आपण या खेरीज त्याला दुसरं कांहीं दिसतच नाहीं. झोंपे मध्यें सुद्धां आभ्यास करावयाचा आहे, असं बरळत उठतो. तो यंदा पुढच्या परिक्षेलाही बसणार आहे. आई बापांची अर्धी हाडं तर स्मशानांत गेलींच. आतां लेंकानं आपला संसार चालवावा कीं नाहीं? परंतु त्याचा आपला सदां कदां आभ्यासच. दुसरं कांहीं नाहीं.

आई बापांचा कधीं अंत होईल याचा नेम नाहीं. व अभ्यास करितां करितां एखादे दिवशीं हेही राम ह्मणतील असें दिसतें !

सू०— हां हां वेडे ! भलतेंच काय बरळतेस हें ? उगीच कोणी ऐकिलें, ह्मणजे फुकटची पंचाईत ! एखाद्याचें नांव घेऊन कधींही बोलूं नये.— माझ्या मनांतलि वास्तविक विचार मी आतां तुला सांगतों, तो हा, कीं मंडळींनीं खुशाल अभ्यास करावा, विद्वान व्हावें पदव्या मिळवाव्या, परंतु आपलें "शरीर" संभाळून अभ्यास करावा. कारण—

साकी.

भार्या धन मित्रादि राज्यादिक पुनः पुन्हा तीं मिळती ॥
इच्छित लाभे मर्वोहि कांहीं परि काया दुर्मिळ ती ॥
सज्जन हें वदती ॥ परि हे तुच्छ तया गणिती ॥

बरें ती विद्वान मंडळी कदाचित् अशी शंका काढितील कीं आह्मीं मोठमोठ्या परीक्षा दिल्या, ह्मणजे सरकार आह्मांस चांगलें ह्मणेल, आमच्या हस्तांत कांहीं दिवसांनीं स्थानिक स्वराज्य या नात्यानें राष्ट्ररज्जु येतील, परंतु जर तुमचें शरीर सुदृढ नाहीं, तर तो राज्य-भार तुह्मीं आपल्या मस्तकावर कसा धारण कराल, व राज्यसूत्र कसें चालवाल ! असो; अखेरीस मिळून सार एवढेंच सांगणें आहे, कीं ज्या दुर्धारक मंडळींनीं शिकण्याच्या पायीं आपल्या शरिराचें मातेरें करून घेतलें आहे, ते लवकरच मृत्यु मुखांत कसे सांपडतील, हें सर्व रसिकजनांच्या दृष्टोत्पत्तीस येईल. तर चला आतां आपण पात्रांच्या सिद्धते करितां जाऊं.

(जातात)

(ही प्रस्तावना झाली)

प्रवेश १ ला.

स्थळ– शनवार पेंठ; शास्त्रीबुवांच्या घराची पुढील ओसरी.

(मोरशास्त्री व त्याची पत्नि सरस्वती बाई प्र० करितात)

मो०– हर हर ! प्रिये काय ही माझी दशा तरी !!!

पद (लाल शालजोडी जरतारी या० चा०)

कालाची ही धवल पताका सांप्रत ती मज पूर्ण दिसे ॥
केशां येई पांढुरता ती थरथर वपु हें कांपतसे ॥ ध्रु. ॥
वदनीं माझ्या एक खरोखर कैसा तो दंतहि नुरला ॥
नेत्र पहा हे खोल कि गेले अंतरले जे जगताला ॥
रोगांनीं बहु जर्जर झालों शिथिलपणा ये गात्रांला ॥
काय दशा ती होइल नकळे चिंता हृदया जाळितसे ॥ का० ॥

(दीर्घ श्वास सोडून)

साकी.

कांते तवही गात्रें झालीं मत्सम विगलित सारीं ॥
वाटे मजला आतां नाहीं सारचि या संसारीं ॥
चित्ता स्वास्थ्य नसे ॥ हें जग शून्यचि कीं भासे ॥

स०— इतकी ती निराशा मेली कशाला व्हावी ? हें पहा, आपल्या सारखं सुख आहे कोणास ? वृद्धपणीं आपल्यास एकुलतं एक पुत्र रत्न. आज पुण्यांत जो तो ह्मणतो कीं “ शंकर घमंडे खरा विद्वान. गरिबांच्या कुळांत जन्म घेऊन थोडक्याच काळांत किती तरी ही विद्या संपादन केली. धन्य त्याची व त्याच्या माता पितरांची. बापडा सुखी व आपल्या आईबापांस व बायकोस सुख देवो ” (हांसून) आतां आशा इतकीच, कीं एकदां नातवंड पाहिलं कीं झालं. कारण एकदां असंच ह्मणणं झालं होतं कीं —

दिंडी (साध्या वऱ्हेनें म्हणावयाची)

द्रव्य दारा गुणवान पुत्र ज्याला ॥ स्नुषा कुक्षीं वैसाचि पुत्र झाला ॥
इंद्रलोकीं जीं सुखें लाभताती ॥ नरा तीं ऐशा येथ प्राप्त होती ॥

मो०— अग कसला इंद्रलोक आणि चंद्रलोक घेऊन बसलीस ! जो दिवस गेला तो पदरांत पडला. तूं हें सर्व पुढचें भविष्य सांगतेस, पण हा संसार तर क्षणभंगुर आहे. मोरोपंत कवि परमेश्वरास म्हणतात. हे परमेश्वरा, " दिसे क्षणिक सर्व हें भरंवसा घडीचा कसें, धरील मन आधिनें बहु परिभ्रमे चाकसें " तेव्हां तूंच पहा कीं मोरोपंता सारख्या ईशपदरवाची जर ही स्थिती; तर मग माझ्या सारख्या पाप्याची तर पुसायाची सोयच नाहीं. श्रीरामदास म्हणतात कीं " जगीं सर्व सूखी असा कोण आहे, विचारीं मना तूंचि शोधूनि पाहे. " नमःशिवाय, नमःशिवाय !

(शंकरराव वाचीत वाचीत प्रवेश करितात.)

शं०— (आपल्याशीं आनंदानें) म्याट्रिक्युलेशन व पी. इ. ए. या दोन्ही परिक्षेंतून तर पार पडलों. यंदा दोन्ही बी. ए. चाही निकाल करावयाचा. व एकदां बि. ए. झालों म्हणजे मग पुढें वाटल्यास शिकूं, नाहींपेक्षां स्वस्थ बसूं घरीं. (थांबून) छे छे असें नाहीं; पुढील वर्षी एम. ए. चा समाचार घ्यावयाचाच; मग कांहीं ही होवो. सध्यां अहोरात्र जागतों आहेंच, आणि असाच पुढें ही जागेन, मरेन, पण अभ्यास कधींही सोडणार नाहीं. (मनांतले मनांत वाचूं लागतो)

(गजानन प्रवेश करितो)

ग०— (आपल्याशीं) म्याट्रिक्युलेशन होऊन एकदां कॉलेज मध्यें गेलें कीं, पुढचा तो जगड्व्याळ थाट पाहून बहुतेक हिंमत खचते. तशांतून अलीकडे प्रत्येक पुस्तकाचा एक सारखा कुट्टचा चालविल्यानें बुद्धी विकास न होतां उलटी ती लयाला मात्र जाते व कलेले

सर्व सायास क्षयास पावतात. अहोरात्र जागून डोळे फोडून घेण्या पेक्षां माझ्या मतें कांहीं तरी नियमित मेहनत केली असतानां सर्व कांहीं होईल; परंतु तसें न करितां, एक सारखी झोड गाजिवली ह्मणजे त्यापासून निष्पन्नता होते, परंतु बहूतकरून शरीर हानी फार लौकर होते. याला ढळढळीत उदाहरण आमचा मित्र शंकरराव होय. शरिर ह्मणजे त्याला तृणवत् वाटतें. मी सुद्धां बि. ए. च्याच क्लासांत आहें. परंतु मी मरेमरे पर्यंत कधींही आभ्यास केला नाहीं. असल्या चमत्कारिक अभ्यासाच्या पायीं शरीरहानी ती कां करून घ्यावी ? शरीर चांगलें तर सर्व सुख, नाहींतर या जगांत दुसरें तें काय आहे ? मी तर संकल्पच केला आहे, कीं बी. ए. झालों, कीं सर्व पुस्तकांस नमस्कार करावयाचा. जातो कोण उगाच मरावयास ? पायलीचे २५ बी. ए. असतील, ना नोकरी ना धंदा. शरीर चांगलें असलें तर जगांत दोन दिवस तरी जास्त काढूं ! (घड्याळ काढून) ओहो ६॥ झाले. तर आतां आल्यासारखें शंकररावास भेटून लागलेंच तालमींत जावें.

शंक०— (गजानन येतो असें पाहून आनंदानें) यावें, यावें, गजाननराव इकडे कोणिकडे सकाळींच स्वारी झुकली ?

ग०— हें काय पुसतां ? आपल्या सारख्यांच्या भेटीला !

शं०— (हांसून) अहो, कमाल झाली स्तुतीची. नाहींतर हरभऱ्याचें झाड मोडेल एखादें. बरें पण इकडे आगमनाचें कारण तरी ?

गजा०— विशेष कांहीं कारण नाहीं. आलों होतों सहज आपल्या आभ्यासाची रीत पाहण्याकरितां. कारण आमचे ह्मणतातना कशांत काय आणि फाटक्यांत पाय, तुमचें ठीक आहे. आमची मात्र चांगली गत नाहीं ! ! !

शं०— कांहींही ह्मणा. ह्मणतातनां, कोणी निंदा अथवा वंदा आमचा स्वहिताचा धंदा !

ग०— (धिक्कारयुक्त मुद्रेनें) वाहवा! आभ्यासाच्या पायीं शरिराचा अंत दिव्य अवतार करून स्वहित साधन करणार तें तर एकीकडे-

सच, परंतु परलोकसाधन कराल मात्र अशा गुणांनीं. बरें बसा, मला वालमींत जावयाचें आहे. मी जातों, तशांतून तुमच्या अभ्यासाचा वेळही फुकट जातो. आम्ही काय! रिकामटेकडी मंडळी!

[गजानन जातो व शंकरराव वाचीत वाचीत जाऊं लागतो]

मो०— शंकरा जरासा इकडे ये पाहूं!

शं०— (जवळ येऊन) काय बाबा!

सर०— शाळा काम आटोपल्यावर लौकर येइ. ८॥ वाजले असतील आतां मी जात्यें. जेवणाची तयारी करावयास सांगत्यें. (जाते.)

मो०— शंकरा, तुझें स्नान झालें का?

शं०— होय बाबा सधांच झालें. कां बरें!

मो०— नाहीं. सध्यां इकडून तिकडे फिरतो आहेस, त्या पेक्षां माझी ही आसनांतील धावडी नेमून तेवढी देवपुजा आणि नैवेद्य उरकून घेसना. इतक्यांत मी वैश्वदेव करण्यास स्नान आटोपून आलोच. नंतर तूं आणि मी जेवायला बसूं जा जा लवकर जा.

शं०— (आपल्याशीं हळूच) या वृद्ध मंडळींला अभ्यासाची खरी किंमतच कळत नाहीं. पहा या आमच्या बाबांना काम तें काय! खुशाल मालिशी करून स्नान, देवपुजा वैश्वदेव वगैरे करून नंतर जेवून स्वस्थ बसावें प्रसंग विशेषीं पुराणश्रवण, कीर्तन वगैरे व्रत नेमाचार करून काळक्षेप करावा. परंतु यांचें सर्वच विलक्षण! हे पुजाअर्चा करण्यास सांगणार मला. व आपण बसणार स्वस्थ! (विचार करून) मला तर आतां इकडे आड आणि तिकडे विहिर असें झालें आहे. (थांबून व हांसून) असो. त्यांची समजूत कशी तरी करून सोवळ्याचा प्रसंग टाळावा हें बरें. (उघड) बाबा, आज मला कॉलेज मधला अभ्यास फार करावयाचा आहे. त्यांत परीक्षा आली जवळ, करितां देवपुजा आज तुम्हींच करा. उद्यां परवां मग मी पाहिजे तशी सप्रमाणें देवपुजा करीन. (घड्याळ काढून) ९॥ तर झाले. आतां मी अभ्यासास जातों. (जातो)

भा०— (आपल्याशीं मोठ्या दुःखानें) हर हर !!! काय आतांची ही विद्वान मंडळी ! धर्म ह्मणजे काय तो त्यांच्या स्वप्नीं सुद्धां नाहीं ! बूट घालून घरामध्यें इकडे तिकडे हिंडावें, देव नाहीं, भाव नाहीं, आचार नाहीं, विचार नाहीं, पूजा नाहीं, अर्चा नाहीं. धर्म तर धर्मराजा बरोबरच स्वर्गास गेला ! कर्मा विषयीं तर पुसायालाच नकोच. कलियुगांतील जो सर्व एकाकार होणार, त्याचा हा पाया च कीं काय नकळे ! आपचे पूर्वज किती तरी आचारसंपन्न होते. प्राचीनकाळीं विद्या होत्या, सर्वच प्रसंगवशात् म्लेंच्छ राजेही त्यांच्या करून देश काबीज करीत होते, व त्यामुळें या भरतवासी जनांस मोठमोठीं संकटें भोगावीं लागलीं त्या स्थितीची आठवण झाली ह्मणजे आंगावर कांटा उभा राहतो. अशी स्थिति असताना सुद्धा स्वतंत्रता, स्वधर्मनिष्ठा, स्वदेशाभिमान हे गुण त्यांच्या आंगीं कसे जागृत असत. परंतु आतां पहावें तों सर्व उलटेंच. परतंत्रता, परधर्मनिष्ठा, परधर्मानुकरण, हे गुण सांप्रत मंडळीच्या आंगांत कसे पूर्णपणें वास्तव्य करिताहेत. शिव शिव !!! कसें बरें असें भरत भूमिचें दुर्दैव ओढवलें ! खरोखर—

पद— (अष्टमूर्ति परमेश या० चा०)

दीनदशा ही प्राप्त होय हो आर्यभूमिकेला ॥
पतिविरहित ती जेवि कांता पात्र नाशाला ॥ ध्रु० ॥
देशहितास्तव कांहि न झटती पुत्र जरी असती ॥
कुपुत्र जैसे त्यजिती माता तैसे ते त्यजिती ॥
स्वीकारुनियां गार हिऱ्यातें तुच्छ पहा गणिती ॥

बरी हे देवा !!

देशहितास्तव झटण्या यांना दे बा सन्मतिला ॥ १ ॥

(सचिंत) छे, तें कांहीं नाहीं वळत आतांच्या मंडळी कडून ! या ठिकाणीं मला त्या दोन पूज्य सत्पुरुषांची आठवण होते.

"रामदास करी चिंता, काय होईल गती आता" "तुका म्हणे उगें राहावें, जें जें होईल तें तें पाहावें" आपल्यास कितीसे दिवस घालवावयाचे आहेत या जगांत? दहा गेले आणि २ राहिले. तेवढे दोठें तरी घालविले म्हणजे झालें. कबीर म्हणतात, "आप मरे पिच्छे डुब गई दुनिया" चला जावें आता. आन्हीक बरेंच उरलें आहे. शंकर! शंकर! शंकर! (जातो)

(इतक्यांत एक विद्यार्थी मधुकरीच्या थाटासह सोवळ्यानें प्रवेश करितो)

वि०— ओम् भवति भिक्षान्देही, खरोखर अन्नदानासारखें जगांत दुसरें कोणतेंही पुण्यकारक दान नाहीं.—

पद (नाहिं झाले पणमाप या० चा०)

दान अन्नाच थोर निधी मानिलें असे ॥
पुण्य तुलनेला अन्य तया सम जगीं नसे ॥ धृ० ॥
नाग अश्वहि शत दान जरी सुस्थळीं दिलें ॥
हेम अचळासीं तोलुनियां जरि विभागलें ॥
भूमि दानानें सकळ जरी विप्र तोषिले ॥
व्यर्थ जाण होतसे ॥ दा० ॥

(इतक्यांत शंकरराव कॉलेजांत जाण्याच्या तयारीनें येतो)

शं०— कांहो भटजी आज फारसा उशीर?

वि०— आज कांहीं कारणामुळें सकाळीच शाळेंत जाणें भाग पडलें. म्हणून इतका वेळ झाला; दुसरें कांहीं कारण नाहीं.

शं०— तुम्ही कोणत्या शाळेंत जात असतां व तेथें काय शिकतां?

वि०— मी "भावे" याचे स्कुलांत जातों व तेथें ५ वी इयत्ता शिकतों.

शं०— असें काय! बरें तर जा आंत आणि घ्या तुमचें उरकून.

(विद्यार्थी जातो)

(पार्वतीबाई शंकररावाची स्त्री प्रवेश करिते)

पा०— (हंसत सलज्ज) आज संध्याकाळीं कवी येणं होईल त्या प्रमाणें जेवणाची तयारी.

शां०— (हंसत) आज सुमारें ७॥ वाजतांना येईन असें ह्मणले.

पा०— (आपल्याशीं दुःखानें) अभ्यासाच्या पायीं पहा कशी शरिराची हाडं न् हाडं निघालीं आहेत कधीं [illegible] उठणं बसणं, सुख दुःखाच्या गोष्टी सांगणं नाहींच, सारा दिवस घे बुक नी वाच, दुसरा धंदा नाहीं ! ना रात्र ना दिवस—एक सारखा तोंडाचा भाता सुरूच. हर हर ! ! ! अभ्यासाच्या पायीं काय स्थिति होईल ती कांहीं कळत नाहीं ! (डोळयास पाणी आणून) देवा, एकदां यांच्या आधीं माझी सुटका करीत ह्मणजे सगळं मिळविलं. (डोळे पुसते)

शां०— (तिला कवटाळून)

पद (ब्राह्मण कन्या नव्हे. या० चा०)

प्रियकर सखये दीना सम तूं ऐसे वच बोलसी ॥
खेदा व्यर्थचि कां दाविसी ॥
हरिणाक्षी तूं स्वकरें कैसा आशातरु छेदिसी ॥
मजला चिंताब्धीं बुडविसी ॥
नलगे चिंता तुज ती आतां धैर्य धरीं मानसीं ॥
मग तूं सौख्यातें पावसी ॥

बरें आतां जावें मी हं. (दोघे जातात)

प्रवेश दुसरा

(दोन विद्यार्थी प्रवेश करितात.)

वासुदेव०— ओल्लो माय् डीयर मि० सदासिव ? हाउ डु यु गेट ऑन ?
सदासिव०— क्वाईट वेल सर ! बट व्हाट्स धी टाईम नौ ?
वा०— इट्स एक्झाक्टली हाफ्पास्ट टेन्.
स०— अः नेव्हर मा फिगू. आज जॉमफ्रीच्या मवरठा भटेमार

होऊं नये, कारण तो सबजेक्ट फारच टीडीयस आहे. वाचून वाचून हॉल नाईट वेस्ट केली. व आय डिड नॉट टेक् माय् मील् इव्हन् लास्ट नाईट. परंतु प्रिपरेशनची सरटन्टी नाहीं. (चिरूट ओढून) म्याथ्याम्याटीक्स तर माझें माथेंच फोडतें. व मीही त्याजकडे लक्ष्य देत नाहीं. यामुळें तोही सबजेक्ट मला फार डिफिकल्टसा वाटतो. बाकी विषयांत मी डगमगणार नाहीं. (वासुदेवास एक चिरूट देतो)

वासु — (चिरूट ओढीत मोठ्या थाटानें) तुला कांहीं तरी वे सब-जेक्ट्स इ[illegible]; पण मला तर एकही येत नाहीं. व मी त्याविषयीं केअर[illegible] करीत नाहीं. फादरच्या आग्रहास्तव मात्र स्कूलमध्यें जात असतों. बाकी आय डोंट लाईक विस कांफ[illegible] खाणें पिणें, कपडे लत्ते, ऐष आराम, यांत सर्व का[illegible] घा[illegible] [illegible] व सुदृढ शरिराचा उपयोग तो काय? बहु[illegible] [illegible] [illegible] लोकून [illegible]रिरहानी करावी, नंतर पुढें नोकरी; परंतु जर श[illegible] स्ट्रॉग नाहीं, तर अर्थीच ती करणी काय? माझ्या [illegible] हा नरदेह क्षणभंगुर आहे. तेव्हां याम [illegible] चिनीत ठेवावा. कारण 'देह जाणार जाणार. कदापि नाहिं राहणार" देन व्हाट्स धि गुड ऑफ इट? बट मि. सदाशिव? व्हट्स युअर ओपिनियन आबाऊट धिस्?

स०— (हांसून) माय ओपिनियन इझ जस्ट धि सेम युवर मि. वासुदेव! (दोघे चिरूट ओढितात इतक्यांत मालोजी व माधजी या नावाचे विद्यार्थी प्रवेश करितात.)

मालोजी०— अलिकडे कांहीं स्टुडंट्सना विद्यार्थी या शब्दाचा अर्थच कळत नाहीं. मग पुढच्या गोष्टी कशाला? त्यांत कांहीं तर असे कपि असतात, कीं ते एकेका क्लासांत चार चार पांच पांच वर्षे काढितात. याचें कारण काय? तर शाळेंत पडकूचुअली वसेंच डेली प्रेझेंट राहावयाचें नाहीं. बरें कधीं चान्स आला तर स्टडी करावयाचा नाहीं. नेहमीं पान सुपारी, पेढे बर्फी खाण्यात, अं-

गरखा टोपी उपरणें यांच्या झोकांतच मग्न. "कामक्रोधं तथा लोभं स्वादु श्रृंगार कौतुके ॥ अति निद्राति सेवाच विद्यार्थी अष्ट वर्जयेत्" ह्या नियमाचें ज्यानें उल्लंघन केलें, त्याची विद्या संपलीच असा सिद्धांत. का खरें कीं नाहीं ?

मारु०— आपलीं मुलें अशीं दुराचरणी आहेत, हें आईबापांस ठाऊक असून ते याविषयीं अशी डोळेझांक का करितात ? ह्मटलें आहे- "लालयेत पंच वर्षाणि, दश वर्षाणि ताडयेत्, प्राप्तेतु षोडशे वर्षे, पुत्रे मित्र वदा चरेत."

(मारुति व मालोजी वासुदेवास व सदाशिवास पाहून चपापतात)

वासु०— (सदाशिवास) हीं कुणबटें आतां बरींच पत्राजखोर होत चाललीं. यानां एकदा दोन हात दाखविलेंच. (पुढें होतो)

सदाशिव०— रामराम मालोजीराव व मारुतिराव ! कसें काय ? (ठोसा देतो, मारामारी होते. मारुति व मालोजी रडत पळून जातात.)

वासुदेव०— ओ जॉली, जॉली, माईट इझ राईट. माईट इझ राईट ! कशी काय गुड पुडींगची मेजवानी मि. सदाशिव ?

सदा०— तें काय विचारतां ? (घड्याळ काढून) साडे अकरा झाले. चला आतां वॉटरींग करण्याला.

वासु०— आच्छा, चलो. (थोडा वेळ चालून) कांहो परंतु आज रात्रीं नाटकाला याल कीं नाहीं ? मी डोअरकीपर आहें.

सदा०— आं देन् निःसंशय येईन. वेळ गुड बाय्.

(जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—पुणें, गांवाबाहेरील एक बाग.

कावेरी०— (इकडे तिकडे फिरत आपल्याशीं आनंदानें)

पद (वैशाख मासि वास. या० चा०)

आकाश आज शशिकिरणें रम्य किती दिसे ॥
शोभे ग्रहगण नभिं हा चोपचीतसे ॥ आ० ॥

मत्यांसह युवति कशा मार्गि चालती ॥
कंठांत हस्त घालुनियां कँवि दीसती ॥
रमतात कशा हर्ष भरें पतिस रिझविती ॥
परि मम मनिं आजि कसी स्थिरता नसे ॥ आ० ॥

(दुःखानें) पद–(शैशालें युक्त जेसें)

ज्या वर्ती लोभ माझा ते नच कां दीसती ॥
त्यां विण ही सर्व शोभा मज तुच्छा भासती ॥
प्रेषियलें पत्र त्यांना झाली का विस्मृती ॥
नाहीं तें अन्य कांहीं दैवाची ही गती ॥ ज्या० ॥

(दीर्घ श्वास सोडुन) पद–(सखये अनुमुये या या०)

सखया प्रियनाथा कां न तुं येशी ॥
लाविशि कां चटका मजशी ॥
मुकलें. तव पाहुनि मुखकमळासी ॥
मग कैसा अंतर देशी ॥
त्यजिले, गणगोतहि त्या भर्त्यासी ॥
मग कैसा अंत पहासी ॥

आज त्यांना इकडे येण्यासच जर ऑबजेक्शन झाला, तर मग पुढें हें काय होणार? अभो ! ! (एका बांकावर बसते.)

(भास्करराव निगळ्याच मार्गानें प्रवेश करितो)

भास्करराव–(आनंदानें) आज पौर्णिमा असल्या कारणानें शुक्रेंदु आपल्या हिम किरणांनीं सर्व जनांस किती सुख देत आहे. (आकाशाकडे पाहून विचार करून आनंदानें) हो, ही कल्पना या वेळेस मोठी शान शोभेल.—

पद (प्रतिकुळ होईल)

शीत भानु उगवे नभिं हा तोषवी जगाला ॥
रजनिनाथ पाहुनि धांवे त्यास भेटण्याला ॥ शी० ॥

रत्नराशि ग्रह तारे ही होय दिव्य माला ॥
गगन वाट त्या मार्जी ही ठेऊनी. वराला ॥
अर्पण्यास अत्यानंदें जातसे पतीला ॥
मन्मनास ऐसें गमतें सत्य विश्वपाला ॥ शीत० ॥

किंवा—

(दिंडी)

नभोमंडळ हें सागरासमान ॥
तारका फेंसचि चंद्र नाव जाण ॥
डाग नाहीं तें शीड ती वरी हो ॥
पहा बुध हो रमणीय ती कशी हो ॥

(पत्र काढून) शिव शिव !!! कावेरी, मी परपुरुष, माझा तुझा कोणत्याही तऱ्हेचा संबंध नाहीं, असें असतां हें पत्र तूं मला पाठविलेंस, त्यांत तुझा काय उद्देश असेल राम जाणें. (आठवण करून) हो, हिचा भाऊ गजानन याजकडे मी कधीं कधीं जात असें त्यावेळस ही इंग्लीश सातव्या ईयत्तेंत होती. आणि तेव्हां पासूनच हिला साधारण मी ओळखितों. त्यावेळेस ही "मिस्टरीज ऑफ दि कोर्ट ऑफ लंडन" मधील कांहीं गोष्टी आपल्या भावास न विचारतां माझे जवळच येत असे. तेव्हां पासूनच हिची वृत्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अजून मी तिजकडे [illegible] [illegible] परंतु आतां माझा खरोखर मनचिर्ती [illegible] [illegible] [illegible] आहे. व हिच्या नवऱ्यास ७५ रुपये पगार आहे. [illegible] [illegible] ही अशी कां वरें ! कांहींही असो. [illegible] पार करून [illegible] मग घेऊन तिला झटका देऊन पसार होऊं. (वर हात करून) ईश्वरा तूं सर्व पाहातोसच. (बसतो.) (कावेरी येते)

का०— (निरखून पाहून मनाशीं) खरी तर [illegible] [illegible] विमग्न आहे असी दिसते. अहाहा !!! काय ही [illegible], [illegible] [illegible]

हा सुदृढ कान्स्टिटयुशन. खरोखर त्या मिस फाचुनेट लेडीच्या कपाळीं अशा पुरुषाबरोबर सुख भोगण्याचें नव्हतें. असो, आप-ल्याला काय त्याचें! कसा तरी या मुर्खाचा अक्षय संग घडला, ह्मणजे झालें. रामजोशी ह्मणतात. " निर्तबिनी नागुण पसरल्या कामि कुरंगाला" खरेंच आहे तें. (भास्कररावासन्निध बसते)

का०– (त्यांची मान हालवून) कां, कोणीकडे माईंड झुकलें आहे ?

भा०– (हात झिडकारून) आपण केलेल्या प्रतापाकडे

का०–कसला तरी मेला मीं प्रताप केला, एकदां कळुं द्या तर खरा!

भा०– हें पहा. (पत्र तिच्या अंगावर रागानें फेंकतो)

का०– याच्यामध्यें तें मेलें काय आहे? मी काय कोणाची चोरी केली, कीं चहाडी केली, केलें तरी काय ? माझ्या मनाला जें आवडलें तें मीं केलें; मी माझी मुखत्यार आहें. (भास्कररावास मिठी मारून व किंचित हांसून) हें सारें आपल्या जिवा करितां.

भा०– शिव शिव, कावेरी असे शद्ब सुद्धां मुखावाटे काढूं नकोस बरें. फार वाईट याचा शेवट होईल, लक्षांत असूं दे. (मिठी सोडवून उठतो तों कावेरी त्यास धरिते) (आपल्याशीं) " कामातुराणाम् न भयं न लज्जा " हें खरें आहे. (उघड) कावेरी ' अति तेथें माती ' पहा, तुझा भाऊ गजानन आणि मी यामध्यें परस्पर स्नेहसंबंध आहे. तेव्हां स्नेहांत अशी गोष्ट करणें ह्मणजे त्या सारखें दुसरें पातक तें कोणचें ? तुझा माझा बहीण भावाचा संबंध सुद्धां शोभेल. (ती कानांत बोटें घालिते) आणि अशी लाजीरवाणी गोष्ट तूं करतेस ती मला योग्य दिसत नाहीं. तशांत तुझा नवरा आज ७५ रुपये दरमहा कमावितो आहे. पुन्हां सुदृढ गुणसंपन्न असा अस-तांनां तुझी दृष्टी परपुरुषावर कोणच्या कारणास्तव असावी? खुशाल पतिबरोबर आनंदानें राहून हा काळ दवडावा त्यांतच मजा आहे. अशीं निंद्य कृत्यें करण्यांत कांहींएक मजा नाहीं समजलीस ! जा आतां शहाणी हो.

का०— (त्रासानें) त्यांच्या संबंधानें मला सांगूं देखील नका.

भा०— (आपल्याशीं) याच ठिकाणीं कांहीं तरी गूढार्थ दिसतो. तेव्हां या बद्दल नीट रितीनें चौकशी केली पाहिजे. (उघड) कावेरी, तुझा पति तुला कां आवडत नाहीं ?

का०— तें मला आपण विचारूं नये व मीहि तें सांगूं नये.

भा०— (आपल्याशीं.) यांत कांहीं तरी इंगितार्थ आहे. (उघड.) कावेरी, सांग तर खरें.

का०— ते माझ्या कला प्रमाणें वागत नाहींत. यामुळें घरांत मामंजी व सासुबाई यांजकडून माझा बराच अपमान होतो. बाहेरख्याली-चीहि त्यांनां थोडथोडी चटक आहे. यामुळें त्याजपासून मला काडी-इतकें सुद्धां सुख नाहीं. याबद्दल तुह्मीं मला आतां पाहिजे तें ह्मणा परंतु– (लाजते)

भा०— थांबलीस कां ? बोल.

का०— तुह्मी एकदां आपलीशी ह्मणा. (मिठी मारण्यास जाते)

भा०— (तिला झिडकारून रागानें) अगे चांडाळणी काय हें तूं बोलतेस, हा भास्कर विषयलंपट नाहीं बरें ! समजलीस ?

का०— (उठून रागानें) आहारे चांडाळा, खरोखर तूं कैंपानें गळा कापणारा आहेस, अशी माझी बालंबाल खात्री झाली. (दिर्घश्वास सोडून आपल्याशीं) अरेरे, आजचा फाट तर सर्वस्वी फसला. आतां कांहीं तरी निराळा रचला पाहिजे. खरोखर अशा फूलला मी आपली सर्व स्टेट सांगीतली हें फार वाईट केलें. " मुखापुढें वाचली गीता आणि कालचा गोंधळ बरा होता " (भास्कररावास उद्देशून)

दिंडी.

करीं येतां तो कुंभ कीं सुधेचा ॥
मूर्ख करितो परि भंग हो तयाचा ॥
तेवि ऐसी सुंदरी तुझ्या हातीं ॥
येत असतां शर्करा खाशि माती ॥

आतां सुखें नांद. (रागानें निघून जातें.)

भास्कररात्र०— पहा हा स्त्रियांचा प्रेम संबंधाचा मासला. यांचें असेंच आहे.

पद (निज रूप हिला मी या० चा०)

वच एका संगें वदताती ॥ ध्रु० ॥
क्रीडा एका संगें करिती ॥
परि अन्यातें चित्तीं धरिती ॥
क्षणिक स्त्रियांची प्रीति किति पहा ॥

ह्मटलें आहे.

श्लोक (शार्दूलविक्रिडीत)

खोटें भाषण साहसादि करितां माया तशी दाविती ॥
मुर्खत्वा वरिती अमंगळ अती लोभासही सेविती ॥
ऐसे हे बहु दोष ती अदयता आहे खरी स्त्रीजनीं ॥
सेवावें रन सोडुनी सदन तें वाटे असें मन्मनीं ॥

पहा हा सर्व शिक्षणाचा प्रकार. जर हें स्त्रीशिक्षण, स्त्री स्वातंत्र्य, आमच्यांत नसतें तर असा आज प्रकार कां झाला असता ! अशा सभंजस मुली शाळेंत पाठविल्यामुळें व्यर्थ हे लोक आपल्या कीर्तीस बट्टा मात्र लावून घेतात. काय त्या कावेरीचें वाक्पांडित्य, नवऱ्यावर तिनें कसा दोष ठेवला? शाबास! तिची नीती, मर्यादा, यांचा तर अंत झाला. काय या देशाचें हें दुर्भाग्य! ह्मटलें आहे—

पद (अर्धे तनू वारुळीं बुडाली या० चा०)

सत्य पथानें नारी नर कीं वर्तत असतां जनीं ॥
तयातें सौख्य होय त्रिभुवनीं ॥
प्रारंभीं जरि व्यसनार्णवि तो पडला नच जाणुनी ॥
अंतीं मुक्त होय तेथुनी ॥
सत्याचा हा प्रकार ऐसा बुधजन ते सेउनी ॥
बसती आनंदें निशिदिनीं ॥
(चाल) परी भिन्न त्याहुनी अनृत पथ तो असे ॥

आरंभीं तो बहु सुखकर कांहो दिसे ॥
परि अंतीं नर तो नरकाप्रति जातसे ॥
(चा० पहिली) यास्तव वर्ता सत्य पथानें ईश धरा सन्मनीं ॥
करि तो पार भवाब्धींतुनी ॥

बहुतेक ८ वाजले असतांळ, जावें आतां. (थोडें चालून) काय या वेळेस गंमत दृष्टीस पडत आहे!

साकी.

कोणी भोजन विधि उरकुनियां विश्रांतीतें घेती ॥
निद्रावश ते होती कोणी अध्ययना करितातीं ॥
कोणी नर चैनी ॥ येती फिरण्या उद्यानीं ॥

(जातो)

प्रवेश ४ था.

स्थळ—तोच बाग. (बंगला)

(टिफिनीचा सर्व थाट मांडीत असलेला बळवंतराव प्रवेश करितो)

ब०— (आपल्याशीं) आज या दारूच्या पायीं एखादा तरी इसम ठार होईल, कारण मागें ज्या वेळेस अशीच एक जंगी टिफीन झाली, त्या वेळेस आमचे बाबा साहेब तर अगदीं फुल्पावर झाले होते. अखेरीस मळमुत्र विसर्जन होऊन जेमतेम त्यांना गाडींत घालून घरीं आणलें, तरी त्या गृहस्थाची अद्याप खोड मोडली नाहीं. आजच्या बेतास मूळ कारण तेच आहेत. कारण त्यांचे मामेभाऊ रावसाहेब यांनां बढतीची जागा सातारा येथें मिळाली; ह्मणून आनंददर्शक आजचा बेत आहे. खुदांची स्वारी बहुतेक झुकत झुकत इकडेच येण्यास निघाली असेल. (इकडे तिकडे फिरतो इतक्यांत बाबासाहेब व रावसाहेब झोंके खात येतात त्यांस पाहून) हो आलीच !

बाबा०— यु बळवंत, कशी काय ॲरेंजमेन्ट ठेविली आहे ? जल्दी बोलो.

बळ०— आपण सांगितल्याप्रमाणें ठेविली आहे.

बाबा०— ह्मणजे कशी ? उघड करून सांग. (रावसाहेब व बाबा साहेब बसतात.)

बळं०— टिफिनीचे सर्व खाद्य व पेय पदार्थ हे पहा सारखे मांडून ठेविले आहेत. खुर्च्या, टेबलें वगैरे सर्व कांहीं व्यवस्था असून फळफळावळ वगैरे लेश तयारी आहे.

बाबा—आच्छा. (काकासाहेब व भाऊसाहेब येतात.)

बा०— (दोघांस) ओ मि. काका अँड भाऊ ? कमॉन कमॉन; सिट डाउन प्लीझ.

(बाबासाहेब बळवंतरावास ग्लासें भरण्या करितां खुणावतो)

बाबा— यु बळवंत गेट आ बॉटल. (बळवंतराव देतो व बाबासाहेब पितात.) यु काका, भाऊ, रावसाहेब, घ्या. अरे एवढ्यांतच असें काय करितां ? हं चालुंद्या.

काका— (दोनदां प्याल्यावर) आय से बाबासाहेब इट्स टू मच फॉर मी. सो आय ऑट यु मे ड्रिंक इट. (हांसून) अँड आय से एक्सक्युज मी फॉर द्याट.

भाऊ— बाबासाहेब मलाही एक्सक्युझ करा. कारण नेक्स्ट डेला त्यापासून फार बॉदरेशन होतें. (रावसाहेब जमिनीवर पडतात त्यांस बाबासाहेब सांवरीत असतां तेही पडतात. (काका व भाऊ पसार होतात)

बळवंत— (आपल्याशीं.) दोघे पुरे तय्यार झाले (दीर्घ श्वास सोडून) हरहर !!! मद्यप्राशनाचा काय भयंकर परिणाम हा ! या पासून आपल्या मंडळीचें किती अनहित होत आहे. दर वर्षी या सुराबाईच्या तडाख्यांत सांपडून शेंकडों लोक मृत्युच्या भक्षस्थानीं पडतात. आतां कोणी असें ह्मणेल कीं 'यथा राजा तथा प्रजा' आणि हें जरी खरें आहे, तरी पाश्चिमात्य लोकांनीं ह्या प्राणनाशक व्यसनापासून आपली सुटका व्हावी ह्मणून जागोजाग मद्यपाननिषेधक मंडळ्या स्थापित केल्या आहेत. परंतु मला हा मोठा चमत्कार वाटतो, कीं जी चाल पाश्चिमात्य लोकांमध्यें वाईट त्याचें अनुकरण

तुह्मीं कसें करितां ? त्यांच्या देशाची हवा थंड, यामुळें ते मद्यप्राशन करितात; परंतु आपला देश उष्ण आहे. हें आमची मंडळी कसें समजत नाहीं ?

पद (काय मला भूल पडाली या० चा०)

काय कथूं मद्य पान दुष्ट किति असे ॥
परि जन हे लुब्ध तथा होति बा कसे ॥ ध्रु ॥
द्रव्या परि द्रव्य सर्व नष्ट होतसे ॥
दुर्मिळ जो देह नरा तोहि जातसे ॥
मान तसा विद्येचा ऱ्हास करितसे ॥
नेणुनि हें लुब्ध तया होति बा कसे ॥ १ ॥

पद– (कैसा मेख बनायाबे या० चा०)

द्रव्य सर्व तें खर्चे करुनियां मद्यपान जन करिती ॥
दाविति अपुल्या मौजा कैशा लाज तया नच येती ॥
ऐसी दुष्ट सुरा परि ती ॥ हर्षें सर्व पान करिती ॥
पुत्र आप्तही कांता कन्या मान जया नच देती ॥
क्षुल्लक ऐसें समजुनि त्यातें निष्ठुर वचही वदती ॥
ऐसी दुष्ट सुरा परि ती ॥ हर्षें सर्व सेविताती ॥

बाबा–(बोबड्यानें) अ ब ब ब ब !!! फार झाली आज, आतां मात्र मरतों (ओकारी देऊन) अदर, अदर, आतां मी म–म–र–तों.

बळवंत०–

(अंजनी गीत]

मद्या पीतां सौख्याचें होतें ॥
अंतीं प्राणा परि तें हरितें ॥
नरकालाही साधन होतें ॥
ऐसी ही मदिरा ॥

म्हटलें आहे—

पद (साधीचि वें वदती) ताल त्रिताल.

पीडा बहु देते ॥ देहा ॥ मदिरा सेवन दुष्ट असे तें ॥
चिंता भ्रांती बहु येते ती ॥ भ्रांती होतां पापें घडवी ॥
पापा पासुनि लाभे दुर्गती ॥ यास्तव मूढा त्यजिरे तीतें ॥ पीडा॥

राव०– आईग काय करूं ? मरतों आतां. अरे बाबा, कायरे हा घोंटाळा केलास. मरोस शिंच्या तूं ! (पडतो.)

ब०– आतां मंडळींत तथ्य उरलें नाहीं, सबब यांनां घरीं पोंचवून मग आपण जावें घरीं. (गाडीवाल्यास हांक मारतो.) क्यंव् क्या भाडा लेयगे.

गा०–आपकु किधर जाना है ?

ब०–सनवार पेठमे.

गा०–आच्छा चलो, चार आना देना.

ब०–चार आना छोडकर आठ आना लेव. लेकीन (जरा घोंटाळून) जलदी जाना जरूर है.

गा०–आच्छा चलो. (हांसून आपल्याशीं) बम्मन होकर वैसी बुरी बात ? तोबा ! तोबा ! ! (बळवंतराव व गाडीवान बाबा व रावसाहेब यांस उचलून गाडींत ठेवितात.)

प्रवेश ५ वा.

स्थळ:— हाडपूसर येथील विहीर.

देशमुख– (मोठ्या दुःखानें) ज्या म्याथ्याम्यॉटिक्स करितां मी मरणप्राय मेहनत करून रात्रीचा दिवस केला, खाणें पिणें सर्व सोडलें, परंतु अखेरीस त्याच पेपरनें कसा अचुक घात घेतला. (दीर्घ श्वास सोडून) हायरे देवा, काय केलेंस हें! माझ्या आशारूप अंकुराचा सर्वस्वी कसा र्‍हास केलास ! तूं भक्तकामकल्पद्रुम असतांना माझी अनाथाची यत्किंचित इच्छा कशीरे पूर्ण केली नाहींस ! दयेचा तर तूं सागर आहेस. पण मजवर अणुरेणु मात्र

दया केली असतीस, तर नाहीं का बरें होतें ? परंतु असा मज-वर कां क्षुब्ध झालास, माझ्या बरोबरची सर्व मंडळी विजयी झाली, त्यांपैकींच जर मी असतों, तर माझ्या आनंदास पारावार नव्हता. ज्या प्रमाणें चातकपक्षी मेघोदक प्राशन करण्यास तत्पर असतां त्याज विरहीत सर्व भूमंडळवासी प्राणी त्याचा अनुभव घेतात, त्या-प्रमाणें माझी स्थिति झाली. ज्या आनंदवृक्षावर बसून मी आज कृतार्थ झालों असतों, तो आनंदवृक्ष तूं समुळ कसारे नाहींसा केलास ! या दुष्ट पातक्याच्या हातून असा कोणता तरी अपराध घडला होता ? हर हर !!! सर्व प्रकारें शरीर, वित्त, आयुष्य, यांची मात्र हानी करून घेतली. देवा, मी जन्मून न जन्मून सारखा झालों. वृद्ध मातापितरांच्या पोटीं येऊन व्यर्थ त्यांचा ऋणि मात्र झालों, त्यापेक्षां जन्मतांच मेलों असतों, तर आज हा प्रसंग कां येता? लग्न होऊन पुरते तीन महिने सुद्धां झाले नाहींत. शिव शिव !!! व्यर्थ त्या आठवर्ष्यांची पोर मात्र बुडविली! तिला आतां कोण थारा देणार ? बाबा आई आहेत तों पर्यंत खाणें पिणें सर्व यथास्थित चालेल पुढें मात्र– (गळा दाटून येऊन) देवा,

पद (ज्यावरि मी विश्वास या० चा०)

दयाघना तव पूज्य पदाला ॥ बघण्या हा कीं बहु तान्हेला ॥
दाखिव हरि तव पदकमलाला ॥ ही आशा मजला ॥
देहाचें या सार्थक झालें ॥ आशेचें बीज नसे उरलें ॥
विगलित सारे अवयव झाले ॥ प्राण मात्र उरले ॥ १ ॥

(विहिरीच्या कांठीं उभा राहून दीनवाणीनें.)

साकी

नीळकंठ गिरिजाधव शंभो शंकर त्रिजगत्पाला ॥
नमितों प्रार्थुनी नेई मज कीं आपुल्या सानिध्याला ॥
जाणें मम आशा ॥ तुज विण अन्य न काशीशा ॥

(उडी टाकतो)

अंक १ ला समाप्त.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ–पुणें.

ढमढेऱ्याचे घराची पूर्व बाजूची खोली.

(गजाननराव, लक्ष्मणराव, व रामराव प्रवेश करितात.)

गजानन – अद्याप परीक्षेचा निकाल समजत नाहीं, यावरून कांहीं तरी विपरीत भासतें बुवा.

राम०– शंकरराव व लक्ष्मणराव हे तर यंदा पदवी मिळविणारच. गजानन फर्स्ट बी ए. होणार; माझी मात्र ठिक स्थिति नाहीं.

लक्ष्म०– ईश्वर करो आणि सर्व मंडळींच पास होवोत. कां रामराव, मग तर झालेंना ?

राम०– अहो एखाद्या विधवेला तूं सौभाग्यवती होशील ह्मणून सांगितलें तर तें तिला रुचेल काय ?

(शंकरराव अकस्मात येतो)

सर्व मंडळी– कसें काय शंकरराव– (शंकरराव टाईम्स मधील सर्व पास झाल्याची हकीकत सांगतो व सर्व मंडळी आनंद प्रदर्शनार्थ टाळ्या वाजवितात)

शं०– लक्ष्मणराव आतां पुढें काय करावयाचें ?

लक्ष्म०– कोणास ?

शं०– तुह्मास.

लक्ष्म०– मजला एल. एल. बी. चा अभ्यास करावयाचा. परंतु तुह्मी काय करणार ?

शं०– मला बुवा एम. ए. व्हावयाचें.

ग०– एम. ए. व्हा; एल. एल बी व्हा; परंतु संभाळून अभ्यास करा ह्मणजे झालें. मित्रत्वाच्या नात्यानें ह्मणून सांगतों; या उप्पर ज्याची त्याची मर्जी.

शं०— बरें तुह्मीं काय करणार हो गजाननराव ?

ग०— आमचें काय, खुषीचा सौदा. बरें मंडळी, जावों मी आतां.

(गजानन व रामराव जातो)

लक्ष्म०— शंकरराव, तुह्मीं एम. ए. व मी एल. एल. बी. कीं झालें काम. बरें येतों आतां ? (लक्ष्मण जातो)

शं०—(आपल्याशीं.) बि. ए पर्यंत तर मजल खेटली. आतां एम. ए. ची परीक्षा उरकून मग पुढचा विचार. माझ्या मनांतून एम. ए. झाल्या नंतर एल एल. बी. चा आभ्यास करावा असें आहे. (इकडे तिकडे फिरून) आज परीक्षा झाल्याची बातमी ऐकून माझ्या प्रिये-ला परमावधीचा आनंद होईलच कारण—

(कामदाचे चा०)

मजविणें तिला कोणिही नसे ॥
सौख्य व्हावया अन्य कायसें ॥
गोड गोड जी बोलुनी मला ॥
सुखविते निशा शीवभानुला ॥

ओहे; ५॥ झाले. चला, आतां डॉक्टरकडे जावें. लक्ष्मण तिकडेसच गेला असेल. (शरीराकडे पाहून व दीर्घ श्वास सोडून) हर हर! डॉक्टरचीं औषधें घेऊन काय उपयोग! शरीर रोगी तें रोगी! लहा-नपणीं शरीर चांगलें असतांना कोणचेंही काम करण्यास किती आनंद वाटत असे. परंतु आतां अगदीं कंटाळा आला आहे. जिवाच्या ओढीनें ह्मणून करावें दुसरें काय!! (डोकें धरून) प्रकृती ह्मणजे केवळ पिसाळलेल्या कुत्र्या प्रमाणें झाली आहे. घट-केंत डोकें दुखतें, घटकेंत आंगांत उष्णता नसतांना एकदम ताप भडकतो, घटकेंत पोट दुखतें, चर्मचक्षु तर लयास गेले, ह्मणून हे इंग्रजी काचचक्षु लावले आहेत! यानें थोड थोडें दिसतें. आज सतत ८।९ वर्षें पर्यंत बारीक टाइपांचीं पुस्तकें वाचून नजरेचें मा-तेरें करून घेतलें! (खोकून) खोकला तर ज्यास्तच होत चालला. त्यांत कालपासून थोडथोडें रक्तही पडत आहे. अन्नाची तर शि-

सारी बसली. (दुःखानें) अशीं चिन्हें मला खरोखर एखादे दिवशीं " राम " म्हणावयास लावणार! (दीर्घश्वास सोडून) कठीण प्रसंग आहे ! (चाकर घाईनें प्रवेश करितो)

चा०— रावसाब ! अहो रावसाब ! तुमास्नी बाबासाब बोलावत्याती. बीगी बिगी चला.

शं०— (चकीत होऊन) अं कायरे ? गडबड कशाची ?

चा०— गडबड कशापाई. तुह्मांस्नी बोहिले हाय बाबा साबानीं पघा.

शं०— चल बरका, आलों.

चा०— उठाकी लवकर आनू चला. (जातात)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—मुंबई गिरगाम ब्याक रोड वरील एक बंगला.

(विनायकराव पत्र घेऊन बसले आहेत)

वि०— हें पत्र माझ्या प्रिय सखीचें आहे. ही तिची खुण— हेंच तिचें ओळखीचें अक्षर दिसतें आहे. (उलटून पाहून) हा पहा त्यावर कल्याणचा छाप आहे. व पत्र बरेंच उशिरानें डांकेंत पडलें म्हणून या ठिकाणीं हा एक विशेष छाप दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. वरील खुणांवरून हें पत्र खरोखर त्या माझ्या लाडकीचें आहे. बरें आतां तिनें आंत काय लिहिलें आहे तें वाचूं. (पत्र फोडून वाचूं लागतो.)

श्रीगजानन.

खुशाल. मुक्काम कल्याण. ता. १७ माहे दिजंबर १८९०

सकलगुणैश्वर्ये मत्प्रियप्राणेश्वर यांचे चरणीं,

दीन दासी राधा इचा प्रेम पूर्वक शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना ऐसीजे. येथें असतानां ' पत्र पाठवीन ' ' विलंब लावणार नाहीं. ' अशा गोष्टी सांगितल्या. परंतु मुंबईस गेल्या पासून एकही पत्र आलें नाहीं. इकडचें बोलणें इकडेच राहिलें. ती० मामंजी व सासुबाई यांज विषयीं ज्यास्त लिहिण्यास नकोच,

आपण त्यांस समक्ष पाहिलें आहेच. आपण त्यांचे एकुलते एक पुत्र असतांना त्यानीं आपल्या विरह दुःखांत सदोदित हा काळ लोटावा, हें जर आपणांस बरें वाटत असेल तर वाटो, पण मला तर त्यांत कांहीं विपरीत दिसतें. बी बी ये कीं फीयेची परीक्षा तर गुदस्तांच पास झाली. आतां ती एळ. एल. बी देऊन काय करावयाचें आहे. कोठें तरी चार पैसे मिळून संसार चालू झाला, कीं झालें. वरील गोष्टी मी माझ्या अल्प मतीनें लिहिल्या आहेत खऱ्या, तरी त्यांचा सारासार विचार करणें आपलेकडेसच आहे. आणखी एक विज्ञापना अशी आहे कीं—

(शशिकुळ भुषण सदया)

बहु दिन लोटुनि गेले ॥ दर्शन तें नच झालें ॥
डोळे हे वाऱ्हेले ॥ बघण्या पद्कमलें ॥
या, या, या, लौकर या, ॥ विनवी हे पतिराया ॥
आहे ही तव जाया ॥ त्याजिली कां माया ॥ १ ॥

ह्मटलें आहे—

गृहशोभा सुत दावी ॥ शयनीं स्त्री सौख्या वी ॥
दैव सुखा परि मुकवी ॥ ह्मणुनीं हें सुचवीं ॥

शेवेसी ही विज्ञापना:

चरणीं विरहजन्यदुःखिता दासी
राधा.

(विनायकराव विचार करीत आहे इतक्यांत त्याचा मित्र वामनराव प्रवेश करितो)

वा०— कां मि. विनायकराव, कसला विचार चालला आहे ?

वि०— (दुःखानें)

पद (रुतला दर्भांकुर चरणीं या० चा०)

बघरे सखया पत्राला ॥ सखिनें पाठविलें मजला ॥
त्या योगें मम चित्ताला ॥ होतो खेद सख्या मजला॥ चाल

काम कसा हा पीडा देतो या मम शरिराला ॥
काय कथूं तुज मित्रा माझा धीर सर्व खचला ॥ व० ॥

(पत्र वामनरावास देतो)

(श्लोक)

कसा येथें आलों त्यजुनि मम भार्या पर स्थळीं ॥
भरोनी नेत्रांनीं शशिमुखि कधीं पाहिं जवळी ॥
तरी आतां ऐसें झणिं करितसें हे प्रियकरा ॥
क्रमावें त्यागोनी करिन गमना मी अविवरा ॥

वा०—(आपल्याशीं) " कामातुराणां न भयं न लज्जा " ह्या राजश्रींना आतां घरीं जाणेंच योग्य आहे; आणि जर हे येथें राहतील तर फार भयंकर परिणाम उद्भवेल असें वाटतें. (उघड) बरें तर मग मित्रा विलंब कां करितोस ? (हंसून) मग काय चैन, आह्मांला कोण विचारतो. " विनायकराव निजले आहेत आतां भेट होत नाहीं " असें मात्र करूं नको हो ?

वि०—मित्रा त्याबद्दल तूं कांहीं मनांत आणूं नकोस. मला आतां असें झालें आहे कीं,

(अंजनी गीत)

भार्या मजला कैसी भेटे ॥
मोहें ऐसें मन्मन दाटे ॥
भेट तिची नच होतां वाटे ॥
मरण बरें मजला ॥
स्मर हा देतो ताप वपूसी ॥
दुःसह बहु तो होतो मजशीं ॥
मूर्च्छा येते बघ त्यासरसी ॥
मरण बरें मजला ॥

वा०—(आपल्याशीं.)

पद (नाहीं कोणीही हुंगिलें)

नाहीं कोणाला सोडिलें ॥ देव दैत्यांही गांजिलें ॥
काय मानवाचें चाले ॥ थोर ऐसा मन्मथ आहे ॥
जरी योगी मोठे झाले ॥ कौशिकादी व्यास भले ॥
चित्त त्यांचें चंचल केलें ॥ थोर ऐसा मन्मथ आहे ॥

या मदनाला—

साकी—

सांभानें ज्या स्वकरें जाळुनि स्वमना तोषित केलें ॥
अनंग झाला परि सकळांला त्यानें जर्जर केलें ॥
काष्ठ्या जरि जळला ॥ सोडी पीळ कसा आपुला ॥

बरें मित्रा, जा आतां, परंतु तूं परत कधीं येणार ?

वि०—तें आतां मला कांहीं सुद्धां विचारूं नको. कारण अद्याप मी कल्याणास गेलों नाहीं. तेव्हां तेथें गेल्यावर मग येण्या विषयीं विचार.

वा०—(हंसत हंसत)—

(कामदाचे चा०)
जा सुखें सख्या स्वगृहांतरीं ॥
तोषवी तुझी प्रीय अंतुरी ॥
लोभ तो असो पूर्ण मजवरी ॥
भेटण्यास ये येथ झडकरी ॥

(जातात.)

अंक २ रा समाप्त.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

(स्थळ–पुणें, कावेरीचें घर.)

(कावेरी आभ्यास करीत बसली आहे.)

का०–(आपल्याशीं) त्या काळया भास्करब्यानें तर मला समूळ फसविलें. परंतु मेल्यानें जर ही हकीकत कोणास सांगितली तर कसें होईल बाई नकळे. (विचार करून) अं: डझन् म्याटर. (इतक्यांत दरवाजा वाजतो) हू इझ देअर ?

(बाहेरून) मी.

का०–आय वॉंट धी नेम प्लीझ.

(बाहेरून) रामकृष्ण.

का०–कशाला बरें हे आले असतील ? हो फल्याटरी करण्याकरितां, दुसरें काय! माझ्या मना प्रमाणें जर आज वागले असते तर हा काळ किती आनंदानें गेला असता ? परंतु नाहीं. सासुबाई आणि मामंजी ह्मणजे काय जीव कीं प्राण. कोणी काय ? जन्माला नाहीं पुरावयाचीं! माझ्या मनांत तर अगदीं सासऱ्या विषयीं तिटकारा आला आहे. व मी आतां आपल्या मना प्रमाणें करणार !

(दरवाजा उघडते)

रा०–(प्रवेश करून चकीत होऊन) गजाननराव कोठें आहेत ?

का०–माहित नाहीं.

रा०–(हांसून) बरें कसें काय मग, उद्यां वट पूर्णिमा आहे, तेव्हां घरीं येतां कीं नाहीं ?

का०–(त्रासून) सध्यां माझी परिक्षा आली आहे जवळ; तेव्हां मला हार्ड वर्क केलें पाहिजे. परिक्षा झाल्यावर मग.

रा०–(रागानें) आग लागो त्या तुझ्या परीक्षेला आणि त्या बुकांना. (असें ह्मणून पुस्तकें वगैरे रागानें इकडे तिकडे फेंकतो.) (कावेरी रागानें त्याजकडेस पाहून पुस्तकें उचलते व मनांत कांहीं पुटपुटते.)

(गजाननराव येतो.)

का०—(घड्याळ काढून) ओ इट्स हाफ्पास्ट टेन. मस्ट गो टु स्कुल. (जाऊं लागते तों तीस गजानन धरतो) दादा सोड हो तूं, मला जाऊं दे शाळेंत, माझा टाईम झाला.

ग०—(झिटकारून) चल बस, चालली शाळेंत! सासऱ्यां जायला नको वाटतें ? नवऱ्याची, माझी, कांहीं तरी भीड धर. इतकी चढून जाऊं नकोस, तुला शिकून कायगे करावयाचें आहे ? नोकऱ्या करून मोठी अब्रु नाहीं कमावायाची. तुम्हीं चुली जवळ बसून भाकऱ्याच भाजाव्या, भांडीं घांसावीं, आणि नवऱ्याची सेवा करावी, तसेंच सासु सासरे यांच्या आज्ञेंत वागावें. स्त्रीला पतीवांचून अन्य दैवत नाहीं. पहा.

पद—(केलीस अशी काय परीक्षा या० चा०) गज्जल.

तातास जरी सेवितात पुत्र सत्य ते ॥
तात सौख्य नेणुनि मनीं पोषितात ते ॥ ध्रु०॥
विश्वास पूर्ण दाखविती प्रेमभरें गे ॥
कापट्यरहित सार्वकाळ मित्र तेच गे ॥
नाथास जरी सुखद होय तीच प्रिया गे ॥
शास्त्र असें सर्वथैव सार सांगतें ॥ ताता. ॥

का०—(आपल्याशीं) सासरीं जाऊन काबाड कष्ट करण्यापेक्षां माझ्या मनांतून एखादी रूम घेऊन त्या ठिकाणीं आपला स्टडी करावा, व यंदा म्याट्रीक्युलेशन झाली म्हणजे कॉलेज जॉईन करावें. तेथें एखादी परीक्षा देऊन तावडतोब एक छोटीशी सर्व्हीस पटकावावी; परंतु डीपेंन्डंट! याला काय उपाय ? (उघड) हें पहा. मी सध्यां कांहीं सासरीं जावयाची नाहीं. मग मी आपला स्कुल कोर्स कसा संभाळूं ? माझा अभ्यास तर झाला पाहिजे.

ग०—(रागावून) अग चांडाळणी आग लागो त्या तुझ्या आभ्यासाला आणि त्या स्कुल कोर्सला! तुला सासरीं जावयाचें नाहीं मग काय

कुणाचा हात धरून जावयाचें आहे वाटतें? शिवशिव कादेरी, बाबां-च्या, आईच्या, सासु सासऱ्यांच्या व नवऱ्याच्या, तोंडाला केवळ काळं-क लाविल मी (आपल्याशीं) पहा ह्या स्त्री शिक्षणाचा परिणाम कसा भयंकर आहे तो! खरोखर मागील शास्त्रकार फार विचारी होते. त्यांनीं या स्त्रियाविषयीं मोठमोठे निर्बंध ठेविले आहेत. (श्वास सोडून) देवा, आमची एकुलती एक बहीण, आणि तिचें असें विड-बडे ना !!! आज हिला मुलें बाळें असीवींत, परंतु हिचें प्रारब्ध फुटकें त्यास काय उपाय. खरोखर ही स्त्री जात पहिल्यापासूनच दोषास्पद.

(चामर वृत्ताचे चालीवर)

जन्मतांच दुःखरूप होति आप्त बांधवां ॥
द्रव्य आपहार करिति हो विवाह वेधवां ॥
यौवनीं अनर्थकारि होति जाण कन्यका ॥
कन्यका न होत या, पित्यासि दुःखदायिका ॥ १ ॥

रा०—(आपल्याशीं रागानें)

दिंडी.

मूर्खे शिष्या उपदेश केलियानें ॥
दुष्ट ऐशी अंगना पोसल्यानें ॥
दुःखिताशीं अत्यंत वास ज्याचा ॥
खेद पावे सुज्ञही सत्य वाचा ॥ १ ॥

(शोकानें)

पद [लाविली धंड उठी बाळयाची या० चा०)

राग—मालकंस.

वैभव सकळही तें गेलें ॥ कारण स्त्रीदुर्दैवेंच झालें ॥ धृ० ॥
कैसी पडली पदरीं माझ्या ॥ मम दैवाचि उदया ।
संसारांतील सुख दुःखानें ॥ [illegible] नाव बुडा. ॥
दुर्दैवानें घेळ कशी ही ॥ आली मजला तेंही मकळे ॥

मोठ्या दुःखानें आपल्याशीं) केसरीनें हा लेख खरोखर किती हृदयद्रावक लिहिला आहे. वस्तुतः हा लेख त्यानें आधुनिक विद्वानांच्या फायद्याचा लिहिला आहे, यांत संशय नाहीं. तसेंच त्यांत या दुर्धर शिक्षणरूपी चक्राचें फारच सुंदर वर्णन केलें आहे. (श्वास सोडून) काय या दुर्धर शिक्षणाच्या योगानें आमच्या देशांतील पुरुषांची नासाडी उडत आहे ! प्रत्येक मनुष्य हें दुर्धर शिक्षण अमृतरूपी मानून प्राशन करितो. परंतु तें अमृत नसून केवळ हालाहल विष आहे, असें या लेखावरून सिद्ध होतें.

लक्ष्म०— कांहो गजाननराव, वाचतांनां? मग खोटी कां ?

गजा०—खोटी कांहीं नाहीं. परंतु आजचा केसरींतील लेख तुमच्या सारख्या व शंकररावा सारख्या कागदी ज्ञान मंडळीस उद्देशून आहे. सबब नीट लक्ष देऊन ऐका आणि लवकर सुधारा. नाहींतर व्यर्थ दक्षिण दिशेची यात्रा करावी लागेल.

लक्ष्म०— पहिल्यानें ऐकू द्या मग सुधारणे विषयीं पहातां येईल.

गजान०— " दर वर्षी हजारों शाळा स्थापन होत आहेत व त्यांतून हजारों विद्यार्थी दरवर्षी परीक्षेस जात आहेत, व त्या परीक्षा वर इतक्या भरून उरल्या आहेत कीं, सर्व हयात जरी खर्च केली, तरी संपावयाच्याच नाहींत ज्या प्रमाणें दर वर्षी पुरुषमंडळ परीक्षेस बसत आहे, त्याच प्रमाणें नवयौवन तरुणीही विद्युल्लतेप्रमाणें, युनिव्हर्सिटी हॉलमध्यें चमकूं लागल्या आहेत ही आपल्या देशाची सुधारणा पाहून ज्यास गंमत वाटणार नाहीं, तो केवळ नरपशूच होय. हा बाह्यदृष्ट्या प्रकार झाला, परंतु अंतर दृष्टीनें पाहिलें असतां, हा शिक्षणक्रम केवळ बाहेरून भपकेदार, सुवर्णानें सुशोभित केलेला, परंतु आंत वाळवीनें पोंखरलेला असा देव्हारा आहे ! आमच्या एखाद्या पदवीधारक गृहस्थानें एखादा ४ ओळींचा अर्ज अगर दुसरें कांहीं लिहिलें असतां त्यांत ज्या कांहीं चुका झाल्या असतील त्या पाहून त्याची जिकडे तिकडे फटफजेती व्हावी ना ? शिक्षणक्रमरुपी चक्रातून बाहेर पडलेले जर ५०

पद (उरला भेद न ज्यां या० चा०)

शिव शिव व्यर्थ कसा फसलों ॥ माया जाळीं सांपडलों ॥
समजुनि निर्मळ या स्त्रीला ॥ ह्मणुनी केलें लग्नाला ॥
नेणुनि या विषवल्लीला ॥ लंपट हा विज कीं भुलला ॥
माता ताता अंतरला ॥ वंशा डागाचि लावियला ॥
(चाल) या नर देहीं येउनि जन्मा ॥ पशु सम मी बनलों ॥
शेवटीं संसारा मुकलों ॥

आतां सुखें नांद माहेरीं. मी तुला मेल्याप्रमाणें व तूं मला मेल्याप्रमाणें. (दीर्घश्वास सोडून आपल्याशीं.) जावें आतां, एखाद्या अरण्याचा आश्रय करावा हें बरें ! (जातो.)

गजानन— (रागानें उठून)

साकी.

पवित्र कर्मी दक्ष चतुर जी पतिव्रताही नारी ॥
प्रीत जियेची पतिचरणांवरि सत्या आचरणारी ॥
तीच खरी भार्या ॥ त्रिजगीं ह्मणती तिस आर्या ॥

नाहीं तर बाकी साऱ्या कुच कामाच्या. जा बाई आतां, तुला बारा दिशा मोकळ्या आहेत. हात् अभागे कारटे ! (दांत ओंठ चावीत निघून जातो) (पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा

स्थळ—पुणें नेटीव जनरल लायब्ररी.

(गजाननराव, लक्ष्मणराव, रामराव प्रवेश करितात)

लक्ष्म०— कां बापू लायब्रीयन, आज काय काय नवीन पत्रकें आहेत ?

बापु०— ज्ञान प्रकाश, पुना वैभव, टाइम्स, केसरी वगैरे आहेत. (पत्रकें पुढें करितो)

गजानन०— लक्ष्मणराव तो केसरी द्या पाहूं इकडे. (थोडा वेळ वाचून

इसम घेतले, तर त्यांत बहुतेक मंडळी सुशिक्षित, सुशील, सुदृढ, आहेत असें त्यांनीं ओळखण्यास कठीण पडावेंना ! परंतु वास्तविक अभ्यासुगत मंडळीवर हे आरोप करणें हें वाजवी नाहीं; ज्या चक्रांतून हे बाहेर पडले त्यांना हा प्रभाव कोणत्याही विषयाचें ज्ञान झालें नाहीं, तरी कांहीं हरकत नाहीं परंतु परीक्षेस उत्तरें बरोबर मिळाली पाहिजेत. मग काय, टॉड हंटरच्या गणिताच्या नोट्स, मॅकमिलनच्या पुस्तकाच्या नोट्स, सेलबीच्या बुकाच्या नोट्स घ्या, करा पाठ, मारा कुट्या, कीं पास झालाच. यांत बुद्धी विकास कशाचा होणार, मातीचा ! सर्वच कुट्या. अशा ह्या कुट्यानें हें वरीष्ठ शिक्षण मिळवितां मिळवितां कांहीं निकालांत पडतात, व जे शिल्लक राहतात, त्यांतील बहुतेक नष्ट शरीर, विमद बुद्धी, व्यवहारशून्य, असे दृष्टीस पडतात. शिक्षणाचे प्रकार दोन, पहिलें प्राथमिक व दुसरें दुय्यम. वर जें शिक्षण सांगितलें तें वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण होय. आतां प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाविषयीं विचार करूं. मुलगा शाळेंत गेल्यावर त्याच्या डोक्यावर उजळणीचा बोजा; पुढें इयत्तेच्या मानाप्रमाणें भूगोल, व्याकरण, त्या मधील जिल्ह्यांचीं नांवें, लोकसंख्या, मूळरूप भेद, गौण क्रियापदासारखे कठोर व निरस शब्दांचा एकसारखा कुट्या, व पुढें तर सर्व कुट्याच ! त्यामुळें त्या विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा कोंभ नष्ट होऊन त्यास ही कुट्याची संवय कायम राहते; व अखेरीस त्यांची शरीरहानी होते. शिक्षक मंडळी तर ' सकट घोडे बारा टक्के ' या न्याया प्रमाणें मुलांची ग्राहक शक्ती न पाहतां त्यांवर अभ्यासाचीं मोठमोठीं ओझीं लादतात. आतां दुय्यम प्रतीचें शिक्षण म्हणजे याच प्रकारचें. पाश्चिमात्य भाषेमध्यें देशी भाषेचें भाषांतर करून तेंच मुलांकडून घोकपट्टीद्वारें करवावयाचें, दुसरें काय ? भांडारकर कृत संस्कृत पुस्तकें घ्या मारा कुट्या. मास्तर लोक आपलीं पोटें भरण्या साठीं असे मोठाले बोजे मुलांवर ठेऊन त्यांच्या बुद्धीरूप अंकुराला साफ खणून काढितात. हा कुट्या कोणत्याही कॉलेज मध्यें पा,

सारखाच. कपाटभर पुस्तकें वर्षांत तोंडपाठ करून एकदां पदवी घेतली कीं मग बसले घरीं. आतां हा कुटृचा आमच्या पुरुष मंडळांत तर व्यापून राहिला आहेच, परंतु तो स्त्रीसमुदायांतही अलिकडे प्रवेश करूं लागला आहे. स्त्रियांची बुद्धि ह्मणजे पुरुषांपेक्षां फारच कोमळ आहे. हें तर सर्व प्रसिद्धच आहे, परंतु त्यांच्यांत जेव्हां ह्या कुटृयानें प्रवेश केला, तेव्हां आतां असें वाटतें, कीं आमचे बुद्धीचे अंकुर तर सर्वस्वी लयाला जाणार व तसा यत्न ही चालू आहे. परंतु स्त्रियांनाही हें कुटृयामृत पाजून त्यांस व आह्मांस एके दावणींत आणणार असें खरें, तरी असा जो हा शिक्षण क्रम, कीं ज्याचा शेवट बुद्धिभंग, शरीरहानी, नितीभ्रष्टता यांतच बहुधा होणार, असें घातकी व निरस जें सांप्रतचें शिक्षण ह्याचा होईल तितकें करून नाहींसें करण्याचा प्रयत्न सर्वांनीं अवश्य करावा व त्या उद्योगास सर्वांनीं लागावें. असें ह्मणून हा लेख पुरा करितों" (आपल्याशीं) असे लेख नेहमीं पत्रकांत आले पाहिजेत; ह्मणजे या मंडळीची चांगली कान उघडणी होईल- (कृतज्ञतेनें)

पद (बघुनि सुभद्रेका)

सुंदर किति लिहिलें ॥ पाहुनि मन्मन बहु रमलें ॥
सत्य नरा तूं देशहिताला ॥ झटसी पाहुनि हो हर्षाला ॥
अत्यानंदचि भरत जनांला मिप कैसें केलें ॥
पाहुनि मन्मन बहु रमलें ॥

लक्ष्मण- गजाननराव, तुमचा उद्देश समजला खरें. आणखी या उप्पर काय ह्मणणें आहे ?

ग०- आणखी काय असावयाचें आहे? झालें इतकेंच पुरे आहे.

रा०- बरें कसें काय, फिरण्यास येतां काय?

ल० व ग०-हो; आह्मी तयार आहों. (जातात.)

अंक १ ला समाप्त.

अंक ४ था.

स्थळ— मुंबई, मुगभाट.

(कावेरी चिंताग्रस्त बसली आहे; जवळ दासी उभी आहे)

का०— (दुःखानें) शिव शिव रामकृष्ण पंत !!!

- (उभि जवळ खरी वी - या० चा०)

या अधम नीच कांतेनें तव चरणां कैसें त्यागिलें ॥
कधिं पाहिन तव मुखदाला मन्मन हें व्याकुळ झालें ॥
विवड त्या सर्व मोडण्याचा कारण मीं करण्या सजलें ॥
(चाल) तव रूप सर्व हें दिसे ॥ झोंप मज नसे ॥
नेत्र हे भिजले ॥ त्वत्पदस्पर्शी मन हें वळलें ॥ या० ॥

त्यावेळेस विद्या म्हणजे जीव कीं प्राण वाटत होती, परंतु आतां विद्या तिटकारा आला आहे. व्यर्थ त्या पूज्य सासू सासऱ्यांना, आईबापांना दोष दिला, आणि आपला हेका पुरा केला; परंतु पहा हें तावडतोब त्याचें फळ! (दीर्घश्वास सोडून) देवा! हें पातक आतां मी कुठें फेडूं? या पापाबद्दल माझी एखाद्या निराळ्या नरकांवच परमेश्वर योजना करील असें वाटतें. काय हें साहस! "स्त्रीबुद्धिः प्रळयंगतः" म्हणतात तें खरें आहे. (कंठ दाटून येऊन.) प्रभो हें ज्यावेळेस माझ्या जवळून साहस घडलें त्यावेळेस—

पद (व्यर्थ आम्हीं अबला या० चा०)

नाहिं कसें वांचिलें ॥ यमानें नाहिं कसें वधिलें ॥
नागानें कां दंश न केला ॥ तरुवर कैसा शिरिं नच पडला ॥
प्राण गळीं हा कैसा उरला ॥ मीं न कशी मेल्यें ॥ य० ॥

आतां प्राणनाथ वरी मला कशाचे भेटतात व मी तरी त्यांना हें कृष्ण वर्णे मुख कसें दाखऊं!

(आम्रमंजरी तुला या० चा०)

घा प्रभुराया तुला ॥ प्रार्थितें सोडिव आतां मला ॥
अपराधाचे पर्वत झाले ॥ पुण्य लयाला सर्वहि गेलें ॥
थारा नाहीं हिला ॥ प्रार्थितें सोडिव आतां मला ॥ घा० ॥

(इतक्यांत एक गृहस्थ प्रवेश करितो)

गृ०—(आपल्याशीं) आज सकाळपासून सूर्यदर्शन तर झालेंच नाहीं. आतां दुपारचा २ वाजण्याचा सुमार आहे तरी अंधःकार इतका पडला आहे, कीं पूर्ण संध्याकाळाचा भास होतो. (इकडे तिकडे पाहून) वाः काय चमत्कार तरीः—

पद (पंचतुंड नर रुंड या० चा०)

मेघें भरल्या अष्ट दिशा ह्या चंडकीर्ण लोपुनि गेला ॥
जैसा अति बलवंत नृपानें दीना राजा नागविला ॥ धृ० ॥
स्तवित जयाची दुंदुभि गर्जे पीत झळाळे ध्वज चपला ॥
पवन जवन हा अश्व तयाचा त्यावरी भूपाळक बसला ॥
हस्तीं शोभे दिव्य इंद्रधनु जलधारा ह्या तूणांला ॥
योजुनि अरिला जिंकुनि हरितो दिनमणिच्या करसमुहाला ॥

परंतुः—

पद (लग्नाला जातों या चा०)

मेघाची सुखवि कशी वृष्टि तरुलतां ॥ पारिजात परिमळ
मनिं देई शांतता ॥ धृ० ॥ पश्वादि प्राणी द्विज, तोषवितो
मेघराज, विरहित युवतींचे व्रज ॥ भेटण्यास स्वामिराज ॥
उत्सुक त्या असती किती, ये न सांगतां ॥ मे० ॥

(चकीत होऊन) अरे वः बोल बोलतां मी अगदीं आमच्या प्रिय पात्राच्या बंगल्या जवळ येऊन ठेपलों चला जरा पट्टे. तर खाऊन येऊं. (कडी वाजवून) चिमणे, ; राजा उघड पाहूं ; मी गोपाळराव आलों आहें

का०— (दुःखानें) शिव शिव !!! झालेला सर्व पश्चात्ताप व्यर्थ गेला.

आतां केलें तें भरलें पाहिजे. जा बाई चिमणे दरवाजा उघड.

(चिमणी दरवाजा उघडते व गोपाळराव प्रवेश करितो)

गो०—(तिच्याजवळ जाऊन हंसत हंसत) कां आज आमच्यावर खप्पा मर्जीशी झाली? फार दिवसांत आलों नाहीं म्हणून वाटतें. (थांबून व हांसून) नाऊं आय सी कांहीं तरी पाहिजे असेल. (एक पैठणी व शेला तिच्या आंगावर टाकितो) आतां तर तब्बेत खुषना? पण एक साखरेचा. (कावेरी मुरका मारित्ये. व गोपाळराव तिचा मुका घेतो)

का०—(कपाळास आंठ्या घालून) गोपाळराव आज कि नाहीं मेलें डोकें फार दुखतें आहे. काय बाई असेल कोणाला ठाऊक. मला वाटतें, कीं आपण उद्यां याल तर बरें पडेल, तसदीची माफी असावी (चिमणीस) चिमणे, यांना पट्टी करून दे पाहूं !

गो०— बरें तर मी जातों. उद्या खचीतना पण ?

का०—(हंसत) हो खचीत. (जातो)

(गंगावर प्रवेश करितो)

गं०—(कावेरीकडे पाहून)

(कामदाचे चा०)

बैसलीस कां सुंदरी अशी ||
भूषणा नगां व्यर्थ टाकिसी ||
बोल बोलगे मत्प्रिये जरा ||
प्रार्थितों तुला जोडुनि करा ||

(हातांतील आंगठी काढून तिला देतो)

(बाहेरून) कावेरी, ओपन धी डोअर प्लीझ.

गंगा०—(घाबरून) कोण, सुभेदार कां आले? तर चला आतां पसार व्हावें. (जातो)

(हेमचंद्र प्रवेश करितो)

हेमचंद्र—(हंसत) डीअर कावेरी, हाऊ डु यु डू.

का०— क्वाईट वेल सर, बट:—

हे०— व्हाय डु यु पॉझ कावेरी, गोऑन. लेट मी नो इट

का०— (मर्यादेनें) मला थ्री हंड्रेड रुपयांची वॉंट आहे.

हे०— कां ? कांहीं न्यु ऑर्नमेन्ट्स करविणें आहेत वाटतें ?

का०— छे, तें कांहीं नाहीं. मला आपले पाहिजेत !

हे०— हात्तिच्या, त्यांत काय? हे घ्या. (रुपये देतो.)

का०— सर, गेट धाट वॉच प्लीज. पाहूं मला कसें शोभतें तें!

हे०— हें घ्या; परंतु आज आम्हांस कांहीं ? (हांसतो)

का०— आतां सर्व प्रकारें मी आपलीच आहे. चला ! (गळयांत हात घालून जातात)

अंक ५ वा

प्रवेश १ ला.

स्थळ— पुणें (शंकररावाचे घरांतील खोली.)

(शंकरराव बिच्छान्यावर पडले आहेत. जवळ पत्रकें पडलीं आहेत. दिवा जळत आहे)

शं०—(टाइम्स वाचून) लक्ष्मणराव तर पास झालेच एल. एल. बी. च्या परीक्षेंत. परंतु माझें आज समजावयाचें आहे. (उलटून पाहून) पास तर झालों! नंबरही बराच वर आला. यंदा एम. ए ला इतकी थोडी मंडळी कां बरें पास झाली? काय गोम असेल कळत नाहीं. (खोकून) गजाननानें सांगितल्या प्रमाणें एकंदर शरिराची स्थिती होत चालली. पुढें काय प्रसंग येईल नकळे! (खोकतो) देवा! देवा! आई! (पुस्तक घेऊन वाचूं लागतो.)

(पार्वती बाई प्रवेश करिते)

पा०—(मर्यादेनें उभी राहून) अजून सुद्धां आभ्यास नाहीं का मेला आटोपला? करायचा तरी किती तो? सगळया शरीराची त्यानं माती न् माती केली. लग्न झाल्यापासून तर हें शरीर मी असं न् असं

पाहतें; तेव्हां पासून आज सात वर्षे झालीं; काय रोग पाठीस लाग-ला आहे कोणजाणें! वैद्यांचीं नाना तऱ्हेचीं औषधं घेतलीं, तरी गुण असा नाहींच. तोंडावर तेज तर कसं नाहींच. सर्व अंगावर फिक्कटपणा आला आहे. हें मन मेलं मोठं वाईट आहे. ह्मण-तातना 'मन चिंती तें वैरी न चिंती' (दीर्घ श्वास सोडून) देवा, सुखी ठेवरे बापा सर्वांना. (उभी राहते.)

शं०— आल्यात का, या बसा अशा. (बसते.)

पा०— (अंगास हात लावून) आज तरी ताप बराच आला आहे अंगांत. (पायांस हात लावून) अगबाई! आणखीही बराच भराव-याचा आहे. काय तरी असेल हें बाई!

शं०— प्रिये दुसरें तें काय असणार? हा सर्व क्षय रोगाचा प्रकार! घट-केंत ताप, घटकेंत खोकला, घटकेंत कांहीं नाहीं. नशीब!! का-ल डॉक्टरकडे गेलों होतों. त्या वेळेस त्याला मीं अगदीं निक्षून विचारिलें, कीं हा रोग कोणता व अखेरीस याचा परिणाम काय होणार? तेव्हां त्यानें साफ सांगितलें कीं, हा क्षयरोग, याचा परिणाम मृत्यु, दुसरा कांहीं नाहीं! नंतर तेथून निघालों तो जोशी बुवाकडेस गेलों. त्यांनीं सांगितलें कीं पांच सात दिवसांत तुह्मांवर एक मोठें संकट येणार आहे व तें टळणें फारच कठीण आहे. परंतु जर कदाचित् त्यांतून सुटलांत तर मात्र मग विशेष काळजी करण्याचें कारण नाहीं. जोशी बुवाजवळ बसलों होतों, इतक्यांत गजानन तेथें आला. त्यानें सांगितलें, कीं कालरोजीं लक्ष्मणराव मुंबई मुक्कामीं अत्यवस्थ स्थीतींत असल्याचें पत्र आलें असून. तो बहुत क-रून वांचणें अशक्यच. हें ऐकिल्या बरोबर माझ्या पोटांत धस्स झा-लें! कारण त्याचा व माझा रोग एकच आहे, असें डॉक्टरनें सांगितलें आहे. यावरून मला खास वाटतें कीं, मीं सुद्धां तुला असाच एखादे वेळेस फसविणार ग फसविणार! (बिच्छान्यावर पडतो.)

पा०— (डोळ्यांस पाणी आणून) हें काय बरं, भलतीच गोष्ट मना-मध्यें आणून त्याबद्दल उगीच चिंता कां करावी? असे वैद्य आणि

जोशी जर प्रत्येक मनुष्याला त्याचा मृत्यु सांगते, तर मग परमेश्वराला स्वर्ग सोडून जाण्याची वेळ आली असती. आपण जर इतके आधिर होऊन बसलांत, तर मग मी कोणाच्या तोंडाकडे पाहावं ? आपल्या वांचून मला या जगतांत कोणी सुद्धां सुख देणार नाहीं. आपल्या वांचून मला या जगांत वास करण्या पेक्षां मरणं बरं. (आपल्याशीं) परमेश्वरा ! सर्वांना रक्षणारा तूंच आहेस. तरी या वेळेस कृपादृष्टी करून यांनां आरोग्य कर व मला चुडेदान दे. (सचिंत बसते)

शं०— (दुःखानें) तुला दुःख होवें व तें होणें साहजीकच आहे. कारण या जगांत स्त्रियांचें भूषण काय तें पति; अन्य कांहीं नाहीं हें खरें. परंतु माझे तर हातपाय मघांच बसले. याला प्रत्यंतरें हीं.

पद—टाकिला यानें या० चा०

देह हा माझा शुष्क फार झाला ॥
वयाचा त्राण सर्व गेला ॥
रक्त तें सारें, जाय नष्टवेला ॥
वर्ण त्या धवल पहा आला ॥
नेत्र हे दोन्ही, गेले विलयाला ॥
कफानें कंठ दाटियेला ॥
कसा हा देवो, पीडा देहाला ॥
करिल तो मुक्त काय मजला ॥
दशा ही ऐशी होय विश्वपाला ॥
प्रार्थितों सोडिव दीनाला ॥ देह० ॥

(सचिंत बसतो व पार्वतीबाई स्फुंदूं लागते.)

प्रिये, नकोग डोळ्यांला पाणी आणूं ! तूं रडलीस अथवा आपला जीव जरी दिलास, तरी आलेला प्रसंग टळणार नाहीं. कारण त्यास तुझा इलाज नाहीं, व माझाहि नाहीं. परमेश्वरानें जें तुझ्या नशिबीं लिहिलें असेल तें भोगणें तुला प्राप्त आहे ! तुझ्या बांगड्या व मंगळसूत्र जर अखंड असेल, तर मी या दुखण्यांतून

वर काय, पण मला दगडावर आपटल्यानें सुद्धां भय नाहीं. नाहीं पेक्षां चिन्ह कांहीं ठीक दिसत नाहीं.

पार्व०– (दुःखानें आपल्याशीं) देवा! आतां माझ्यावर हा काय प्रसंग येणार तो कळत नाहीं. आई जगदंबे, कुलस्वामिणी, त्यांच्यावरची इडापिडा टळो व तीं माझ्यावर येवो. जर हे ह्या दुखण्यांतून बरे झाले, तर हे आई माते, तुझ्या नांवानं मी शंभर सुवासिनींची खणा नारळानीं ओंटी भरीन. बांगड्या, मंगळसुत्रं हीं वांटीन. परंतु यांना गुण येऊंदे. व हे खुशाल या जगांत आनंदानं नांदोत. मला आपलं मरण दे. कारण यांच्या हातून माझा शेवट होणं म्हणजे माझ्या सर्व जन्माचं सार्थकच होय. या जगांतून उघड्या बोंडानं जाणं हें सुवासिनी बायकांस मोठं भूषण आहे. देवा, असं तरी घडो! (श्वास सोडिते.)

शं०– (खेदानें.)

पद–मुनिच्या तपा या० चा०

कांते शोका कां करिसी ॥ प्राणा व्यर्थचि कष्टविसी ॥
निराशा कैसी दाखविसी ॥ चा. ॥ चिंता नलगे तुज ती आतां ॥
व्यर्थ कशा भीसी ॥ प्रिये दे आलिंगन कैसी ॥
चा०॥ तव मुख कमला पाहुनि होतो हर्ष कसा मजसीं ॥ प्रि०॥

पा०– अम्मळ बरं वाटतं कां आतां? थोडीशी दशमी आणि चनळ्याचे दाणे तरी खावे. म्हणजे थोडासा तकवा वाटेल जिवाला.

शं०– आण, तुला वाटेल तें आण.

पा०– (आपल्याशीं) आई कुलस्वामिनी, असाच गुण दे.

शं०– (थोडेंसें खातो; इतक्यांत) अ ब ब ब ब ! ! ! केवढा हा मोठा वायुगोळा तरी! दाब, दाब लवकर! मरतों आतां! बाबा, अयायाई ! ! ! (सावध होऊन) शिव शिव! काय हा प्रकृतीचा वेंधळेपणा! खरोखर सर्व प्रकृतीला विकृती करणार मींच व अखेरीस तिचें मातेरेंही मींच आपल्या हातानें केलें! रात्रं दिवस अभ्यासा शिवाय दुसरें कांहीं केलें नाहीं. त्यामुळें कधीं

पोटभर खालें नाहीं. मात्र पुस्तक कसें तें विसरलों नाहीं. मोठमोठ्या परीक्षा देऊन सार्थक तर कांहाचें केलें नाहीं. आणि आतां मी सर्वस्वास अंतरणार ना! हरहर! प्रिये! काय सांगूं, जसें एखादें गलबत महासागरांतून चाललें असतां अकस्मात तुफान होऊन जशी त्याची गती होते, तीच गती आतां माझी होणार! सखे—

पद— अय परम रमणीय या० चा०

आज मला त्या काळानें गे सत्याचि गांठियलें ॥
आतां मजला वांचायाला साधन कांहीं नसे ॥
भिजली सारी तनु घामानें कंपाहि पावतसे ॥
सखये सोडी मम जीवाशा बाळे वेल्हाळे ॥

(तिच्या आंगावर मान टाकतो)

पा०— (आपल्याशीं दुःखानें) आतां मात्र माझं कपाळ खरोखर फुटलं! आतां या रोगांतून हे बरे होऊन मला सुख देतील, ही आशा नको. हरहर देवा! असा मीं कोणचा अपराध केला होता, कीं १४ वे वर्षीच माझे कपाळीं वैधव्य यावं! भक्तवत्सल देवा! आतां मी कसं करूं? (शंकररावाच्या अंगास हात लावून) अरे देवा! आंग तर काल्या सारखं गार होत चाललं! (हांक मारून) नाथा, अहो नाथा! सर्वस्वी आपल्यास मारण्यास मींच कारण झालें! माझ्याच कपाळीं सुख नाहीं, त्यास कोणाचा इलाज आहे! देवा, आतां मला कां मृत्यु देत नाहींस? देवा! धांव धांव! (रडूं लागत्ये)

शं०— (तिला आलिंगून प्रेमानें) अशी वेड्यासारखी काय करित्येस प्रिये? हें जग म्हणजे एक बाजारपेठ होय. यामध्यें तुं, मी, तशींच सर्व जगांतील मनुष्यें सौदा करण्या करितां आलीं आहेत. वाटेमध्यें तुझी व माझी गांठ पडली. त्या मुळें परस्पर प्रेमभाव जमून कांहीं दिवस एकत्र राहिलों. पुढें माझा सौदा घेणें पुरें झालें म्हणून मी जातों. अशाच रीतीनें पुढें मागें तूंही जाणार. कांहीं कालानें सर्व जगही जाणार. तेव्हां व्यर्थ शोकाकुल कां होतेस? विचार कर, विचार कर

नवरा, बायको, हें कांहीं नाहीं. केवळ भ्रम आहे!

साकी.

मरतां एकहि दुसरा त्याचा करितो शोक परीही ॥
अकस्मात तो जात यमाच्या पुरिच्या पंथालाही ॥
जन्मुनि बहु मेले ॥ मोठे, थोर, तसेहि भले ॥

पद —प्रिये पहा रात्रीचा या चा०

प्रिये कशी शोकातें सांडुनियां करि विवेक कांहीं ॥
तरण्या भवसागर हा ॥ साधन तें एक महा ॥
विश्वेश्वर चरण अहा ॥ अन्य तें न पाहीं ॥ प्रि० ॥
सखये नर देह कसा ॥ पाण्याचा थेंब जसा ॥
केंवि होत नष्ट वसा ॥ सौख्य तें न देहीं ॥ प्रि० ॥

पहा, या क्षयाच्या मनुष्याचा कांहीं भरंवसा नाहीं. मी आतां बोलतों; परंतु घटकेनें काय होईल याचा नेम नाहीं. (कफानें घसा दाटतो व शंकरराव बिछान्यावर पडतो व घाबरून खोल स्वरानें) बाबानां लवकर हांक मार लवकर.

(पार्वती जाते व मोर शास्त्र्यां सहीत प्रवेश करित्ये)

मो०— (घरघराट ऐकून) अब ब ! ! काय हा कफाचा जोर ! झालें, हाच घरघराट एकदां बंद पडला, कीं सगळें आटोपलें ! (जवळ जाऊन नाडी पाहून दुःखानें.) शिव शिव ! नाडी सुद्धां चालली घर सोडीत! आतां पुढें काय प्रसंग येणार! ज्या मुलानें ह्या हतभागी आईबापांची उत्तर क्रिया करावी त्या कोंवळ्या मुलाची क्रिया करण्याचा प्रसंग अशा म्हाताऱ्यावर यावाना? हरहर ! काय हें ईश्वरीसूत्र! (डोकें बडवून) हायरे अधमा काळा ! (असें ह्मणून शोकानें जमिनीवर आंग टाकितो व शंकररावाचें प्राणोत्क्रमण होतें.)

पा०— जो प्रसंग न यावा तो तर आला. आतां मागें पुढें पाहण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. मलाही प्राणनाथां बरोबर स्वर्गांत जावयाचें. ह्मणजे मग त्या ठिकाणीं तरी आह्मी अक्षय सुख भोगूं. या वेळेस जर सती जाण्याची चाल असती, तर किती चांगलें झालें असतं ! परंतु

ता चाल ह्या मेल्या सरकारानं बंद करून टाकिली, असं जरी आहे, तरी कांहीं हरकत नाहीं. दुसरीं का थोडीं साधनं आहेत ? हल्लीं नदीला बरंच पाणी असेल, त्यांत जाऊन हा देह सोडावा. (वर हात करून) देवा! माझी सर्व काळजी तुला आहे! (असें ह्मणून नदी मार्गाकडे जलदीनें निघून जाते.)

मो०— (शोकाकुल होऊन आवेशानें)

पद— मला शांत मुनि भासतो; राग—झंपा प्रबंध

खला अंतका काशि तुला लाज नाहीं ॥
न्यायपथ सोडिसी केंवि पाहीं ॥ ख० ॥
पुत्र मज एक तो, सद्गुणी लाधला ॥
वृद्धपणिं तरि पहा तृप्त झालों ॥
नेत्र माझे कसे फोडुनी पुत्र हा ॥
नेसि आजीं धरी भीड कांहीं ॥ ख० ॥
वंश वृक्षा कसा छेदिसी निर्दयें ॥
दीन या छळिसि कां ब्राह्मणाला ॥
धांव देवा मला मार, आतां त्वरें ॥
प्रार्थितों जोडुनी हस्त तुजला ॥ ख० ॥

(स्फुंदूं लागतो)

बाळा किती तरी मी तुझें वर्णन करूं!

पद— रमणीय वस्तु जरि बघती या० चा०

जन्मतांच हो हर्षाला ॥ तव पाहुनि मुखकमलाला ॥
त्या ऐकुनि मंजुळ बोला ॥ मम आत्मा तृप्तचि झाला ॥
तुंडांतुनि ये जी लाला ॥ मज गमते मौक्तिक माला ॥
(चाल०) प्रेम तें दूर सारोनी ॥ कां जासी दुसऱ्या भुवनीं ॥
वृद्धातें या सोडोनी ॥ कां चिंताब्धीं बुडवोनी ॥
किती सांगूं रे ममबाला ॥ बघ शुष्क कंठ हा पडला ॥

पद—काय सखे मुग्धके या० चा०

आहा हे मम सुकुमारा ॥ कैसा जासी त्यजुनि संसारा ॥

थोरपणा गाजविला ॥ त्या योगें प्रिय सकल जनाला ॥
ऐशा माझ्या बाळा ॥ त्याजिलें कां तूं या वृद्धाला ॥
शंका कैसी तुजला ॥ आली नाहीं हे स्नेहाला ॥
काय करूं या काळा ॥ चांडाळारे अधमा क्रूरा ॥ अहाहे०

पद—जाते कीं मम शकुंतला या० चा०

जासी सोडुनि प्रिय मम बाळा स्वर्गपुरीं मजला ॥
वृद्ध पर्णी हा लावुनि चटका फटका कां दिधला ॥
शंभो शंकर काय तुझारे अपराधाचि केला ॥
दुःसह ऐशा सुतशोकानें कैसा दाखविला ॥
गेल्या जन्मीं कवणाचा मीं ठेवा सो हरिला ॥
यास्तव मजला गिरिजारमणें सर्वस्वीं लुटिला ॥

(जमिनीवर पडतो)

पद—दैवयोग उलटा कसा या० चा०

दैव गती ही विचित्र कोंवि मज असे ॥
पितृकरें पुत्रदहन आजि होतसे ॥ धृ० ॥
अन्य जन्मि काय पाप होत ना कळे ॥
सांप्रत तीं भोगाया लागती मुळें ॥
किंवा विधि संकट हें सोडितो बळें ॥
व्हाया हा ईशकोप काज कायसें ॥ दैव० ॥

साकी.

स्वर्गपथाला जाण्या दीपक पुत्राचि सत्य असोनी ॥
नष्टचि होतां दैवगतीनें दुर्दैवी पितरांनीं ॥
बसुनी या जगतीं ॥ अंतीं जावें नरकांतीं ॥!!॥
प्रारब्ध !

(रडत रडत जातो)

प्रवेश २ रा.

(दुःखित असा गजाननराव प्रवेश करितो)—

ग०—हरहर !!! आज शंकरराव मोरेश्वर वमंडे गेले! दुनियेंतून गेले! शंकरराव, अहो शंकरराव!

पद्—सुकाळीं भूमि पेरियली या० चा०

मित्रा नाम कसें तुजला ॥ शोभे खासें तें सुकुला ॥
प्रियकरा त्वन्मुख बघण्याला ॥ अत्यानंदाचि आम्हांला ॥
चातक जैसा मेघजला ॥ तैसा आम्हां तूं सकला ॥
ऐसें असुनी प्रेम मनीं ॥ कैसा जासी पितृवनीं ॥

खरोखर, मित्रा सारखी या सृष्टींत दुसरी मौल्यवान वस्तूच नाहीं पहा—

साकी— अप्रतिरुथ हा निष्प्रतिबंबें—या चा०

संकट समयीं मित्र जसा तो येतो उपयोगाला ॥
अन्य तसा नच जगहो म्हणुनी जोडा त्या मित्राला ॥
सौख्याचें जो आगर आहे देतो विश्रांतीला ॥
केला देहार्पण नच फिटती उपकारांच्या माला ॥
ऐसा मित्र पहा ॥ सेवा त्याचें प्रेम महा ॥

(शंकित होऊन) परंतु मित्रा, असें तर झालें नसेलना ?

राग परज—आवडति वस्तु लोभानें— या चा०

प्रेमांत बोलिलों रागें ॥ कटु वचें विषासम गणुनि जासि वेगें ॥
कपटाचरणा करिसि कसा तूं ॥ जिवलग असुनी मम कां सांगे ॥ प्रे.
द्वय कर जोडुनि विनवी तुजला ॥ येशिल कधिं तूं परतुनि मागें ॥ प्रे.

(शुद्धीवर आल्या सारखें दाखवून) छे मी असे व्यर्थ आक्षेप काय घेत बसलों. जो मनुष्य स्वर्गवासी झाला, तो कधीं तरी परत येईल काय ! कधींच नाहीं.

(स्तब्ध विचार करीत उभा राहतो. इतक्यांत रामराव प्रवेश करितो)

राम०— (कंठ दाटून) मित्रा काय सांगूं, आपले दोघे प्रिय मित्र आपल्यास सोडून स्वर्गास (रडण्याचा हुंदका येऊन) गे....ले

ग०—(गहिंवरून) मित्रा दुसरा तो कोण बरें ?

राम—........अरे एक शंकर व दुसरा लक्ष्मण. (गजाननाच्या आंगावर मान टाकितो)

ग०— हर हर ! काय अनर्थ हा ओढवला ! तरी मी कानीं कपाळीं

ओरडतच होतों, कीं हें सांप्रतचें शिक्षण केवळ फायद्याचें नसून अहित कारक आहे. तशांतून तुह्मीं दोघेही फार अशक्त झालां आहांत, बेताबातानें अभ्यास करा, कारण " अति सर्वत्र वर्जयेत्." परंतु ऐकितो कोण ? नेहमीं पाहावें तों घोकपट्टी, कुट्ट्या, या खेरीज दुसरें कांहीं नाहीं. परंतु आतां शरीरहानी कोणाची झाली ? तुमची का माझी ? पहा बरें रामराव !

रा०—कांहो गजाननराव, असा अकस्मात प्रकार होण्याचें कारण तरी काय ?

ग०—अहो कारण कसलें ? आज सतत ७ वर्षे हे दोघे ही एके जागीं आभ्यास करीत असत. दोघे बी. ए. बरोबरच झाले. पुढें शंकरराव एम. ए. झाले. लक्ष्मणराव एल. एल. बी. झाले. परंतु एक महिनाभर सुद्धां त्याचें सुख भोगलें नाहीं. हे दोघेही नेहमीं अजारी असावयाचे. आज काय ताप आला, उद्यां खोकला झाला, परवां रक्त पडलें, छाती दुखली, अशी ह्यांची पिर पिर नेहमीं होतीच, ह्यालाच क्षय ह्मणतात. पुढें अखेरीस त्यानेंच घात घेतला दुसरें काय ! (श्वास सोडून) झाल्या गोष्टीचा कसा तरी आतां विसर पाडला पाहिजे. (विचार करून) प्रेमबंधन हें खरोखर मोठें कठीण आहे. मित्रा शंकरा !!!

पद—या विरहा कां मिसी या चा०

का सखया तूं जासी ॥
दीन पहारे मित्र तुझे हे
अथिर तुला त्वण्यासी ॥
शुन्य दिसे हें विश्व आह्मांला ॥
रजनी शशिविण जैसी ॥
ह्या मित्रांची कधिं तरि येइल ॥
आठवण कारे तुजसी ॥ कां सख० ॥

(पुनरपि सूत्रधार व नटी प्रवेश करितात. व कांहीं वेळानें बळवंतरावही प्रवेश करितो.)

न०— कां ! प्राणनाथ माझें बोलणें खरें झालेंना अखेरीस?
सू०— म्हणजे होणारच, व झालेंच पाहिजे. (थांबून) बरें प्रिये, आपण जो प्रयोग आज रसिक जनांस दाखविण्याचें मनांत योजिलें होतें, तो परमेश्वर कृपेंकरून तर सिद्धीस गेला. आतां त्याच्याच मनांत जर असलें तर, असें होवो—

भरत वाक्य.

पद— प्राप्त होय जें निधान या० चा०
भूमिभाग हा तृण धान्यांनीं परिपूरित होवो ॥
मेघोदक हें सकळ जगाला आनंदाचि देवो ॥ ध्रु० ॥
उदरीं यावे, भूमातेच्या नरवर जे झटती ॥
देशहितास्तव संकट समयीं प्राणाही देती ॥
सांप्रत दुर्धर शिक्षणक्रम हा जावो विलयाती ॥
(बळवंतराव पदाचा शेवट करितो)
मद्यपान हें या जगतातुनि नष्टवेस पावो ॥ भू० ॥

सर्व—तथास्तु ! तथास्तु ! ! तथास्तु ! ! !

(सर्व जातात)

(ग्रंथकर्त्याची परमेश्वरास प्रार्थना)

पद— सुंदर मुख तुंदिल तनु या० चा०
पंचानन गिरिजाधव चंद्रशेखरा ॥
दुस्तर भवसागर मज पार हो करा ॥
सुरवर परि वंदितात तुज उमावरा ॥
पामर मीं त्यात खरा हे महेश्वरा ॥
उद्धरिं मम सकळकुळा मजसवें हरा ॥
नाहीं, कांहीं, पाहीं, ह्या जगतीं, मज संप्रति,
अन्य गती, सत्य शंकरा ॥ पंचान. ॥ १ ॥

(पडदा पडतो)

समाप्त.